OOST EUROPA

DE AS 84

de AS

anarchistisch tijdschrift

Zestiende jaargang, nr. 84 — oktober - december 1988.

De As verschijnt vier maal per jaar en is een uitgave van Stichting De AS, Moerkapelle, ISSN-nummer 0920-3257.

Jaarabonnement: *f* 22,–; buiten Benelux *f* 28,–

Druk: Macula, Boskoop. *Zetwerk*: Wil van Dam, Utrecht.

Adreswijzigingen: bij voorkeur per briefkaart, of per giro (verbeter het adres op de kaart) graag met vermelding van de postcode.
Reklamering: met vermelding van de laatste betaaldatum, als aangegeven in uw giro-administratie.

Nieuwe abonnementen: gaan in met het eerste nummer van de jaargang, tenzij anders aangegeven bij bestelling.

Redactie-adres: postbus 35061, 3005 DB Rotterdam.
Administratie-adres: postbus 43, 2750 AA Moerkapelle.

Redactie: Cees Bronsveld, Marius de Geus, Thom Holterman, Marli Huijer, Rudolf de Jong, Jaap van der Laan, Wim de Lobel, Bas Moreel, Simon Radius, Hans Ramaer.

Omslagontwerp: Detlef Greinert.
Verder werkten mee: Peter Böthing, Marius Broekmeijer, Chris Roemen en Laslo Sekelj.

BEWEGING ACHTER HET IJZEREN GORDIJN

Rudolf de Jong

Anarchisten hebben vaak verschillend gereageerd op veranderingen en ontwikkelingen in de samenleving die niet direct anarchistisch waren, maar wel verstarring of reactie doorbraken. Grofweg gesteld, is er de houding van 'het is toch allemaal lood om oud ijzer' en de opvatting 'elke verbetering is mooi meegenomen'. Je kan niet zeggen dat de eerste houding die van uitgesproken revolutionaire anarchisten is en de tweede die van meer gematigde anarchisten. In De As overweegt overigens de 'mooi meegenomen' opvatting.
Hoe staat het nu met de anarchistische reactie op 'de revolutie van boven af' in de Sovjet-Unie, die van Gorbatsjov en de zijnen, waarvan Glasnost *en* Perestrojka *de sleutelwoorden zijn geworden?*

Anarchistisch is deze revolutie van boven af uiteraard niet. Een 'lood om oud ijzer houding' lijkt mij echter ook niet zo anarchistisch. Bij veel berichten uit de USSR, over wat er nu 'kan', over wat er over het verleden wordt geschreven, heb ik zelfs eerder de neiging om 'mooi, mooi' te roepen dan 'mooi meegenomen'. En er valt natuurlijk wel meer te zeggen dan 'mooi, mooi', 'mooi meegenomen', en eventueel 'lelijk, lelijk'.
Haalt de Sovjet-Unie 1984? Deze vraag gebruikte de Russische dissident Amalrik ooit als titel voor een boek. Wij weten inmiddels het antwoord: de Sovjet-Unie heeft 1984 en zelfs 1988 gehaald. Daarom is nu de vraag: waardoor heeft de Sovjet-Unie 1984 en 1988 gehaald? Het antwoord op die vraag is een paradox: in de Sovjet-Unie heeft het bolsjewistische systeem zich kunnen handhaven door een soort van ingebouwd anti-bolsjewisme, een vorm van 'ingebouwde illegaliteit'. Ik noem twee overbekende voorbeelden. De Russische industrie, en de hele planeconomie, zouden tot stilstand komen indien de bedrijven de planeconomie niet voor een belangrijk deel aan hun laars lapten. Langs en buiten de officiële kanalen en procedures ontwikkelen zij allerlei methoden om zich te beschermen tegen de onrealistische en rigide planning, om zelf noodzakelijke grondstoffen – die langs officiële weg *niet* komen – te krijgen, enz. Zo slagen de bedrijven erin 'to make the system work in spite of itself' (*The Times Literary Supplement*, 12-18.8.1988).
De Russische landbouwproduktie zou in elkaar storten zonder de 'particuliere sector'. Het recht van de boeren op de gecollectiveerde en staatsbedrijven, om op eigen lapjes grond produkten te verbouwen en deze op de markt te brengen, is niet illegaal in de zin dat het verboden is, maar het is zeker in strijd met de hele filosofie van het bolsjewistische systeem.
Niet dankzij, maar ondanks dat systeem heeft de Sovjet-Unie 1988 gehaald. Buiten het terrein van de produktie gebeurde hetzelfde. In de cultuur is het duidelijk zichtbaar. Minder zichtbaar ontwikkelen zich allerlei sociale processen – urbanisatie, demografische veranderingen – volgens een eigen innerlijke dynamiek.
Van een 'beheerste' samenleving, laat staan van een gecontroleerde, gestuurde en geplande samenleving is in de USSR geen sprake. Toch is dat de autoritaire mythe waar het systeem van uitging. Het denkbeeld dat het mogelijk moet zijn om met behulp van partij en dictatuur de samenleving en de mens te beheersen en te veranderen en nog wel in de richting van het socialisme.
In een interview dat Gorbatsjov vorig jaar gaf aan de krant van de Italiaanse communisten, *l'Unita*, en dat werd overgenomen door *De Waarheid* (posteditie 22-5-1987) zei hij: 'Wij, de partij weten niet alles. Maar wel het meest essentiële...'. Het lijkt mij een kernuitspraak voor Gorbatsjovs streven en van de grenzen van elke revolutie van boven af.
Revoluties van boven af hebben zo hun kenmerken. *Ten eerste* het doel: een streven een vastgelopen politiek systeem of samenleving een nieuwe dynamiek te geven, te moderniseren. *Ten tweede* het probleem wie – welke klasse, welke sociale groep – draait op voor de kosten van de modernisatie. Een revolutie van boven af heeft de neiging om die kosten naar beneden toe af te wentelen. Uit Rusland komen, naast 'mooi, mooi'-nieuws, ook – minder opvallend in de pers – berichten dat de arbeiders wantrouwend, althans met een duidelijk afwachtende reserve staan tegenover de modernisatie. Zij vrezen het gelag te moeten betalen met hogere produktie zonder looncompensatie, met aantasting van sociale zekerheden.
In een interview met *NRC-Handelsblad* (28-10-1988) zegt de dichter J. Brodski: 'In een aantal opzichten is er zonder

meer sprake van een verandering ten goede. Een verandering die onherroepelijk is. (...) Voor de literatuur en de intelligentsia is het niet zo slecht wat er allemaal gebeurt. (...) Maar ik moet erbij zeggen dat ik de situatie in een land nog nooit heb beoordeeld aan de hand van de positie van de intellectuelen. Ik vind dat je moet kijken naar hoe het de boeren vergaat, en de arbeiders.'
Een *derde* kenmerk van revolutie van boven af is versterking van de greep van de staat op de samenleving. Dit vloeit doorgaans voort uit het doel en de problemen. Ten aanzien van dit kenmerk bevat Gorbatsjovs politiek een interessante problematiek, misschien zelfs een contradictie. Rusland stagneert immers doordat de samenleving zucht onder de macht van staat, partij en bureaucratie. Zoals er een 'macht van de machtelozen' bestaat, zo is er ook een 'machteloosheid van de machtigen': de willekeur en de corruptie in de machtsapparaten beknotten de macht van de machthebbers.
Met Glasnost, 'openheid', probeert men van bovenaf de willekeur aan banden te leggen, de corruptie terug te dringen. De nadruk op de rechtstaat, de ontwikkeling van vrijheidsrechten (van spreken en schrijven, van vergadering en zelfs organisatie buiten de partijstructuur om) hebben hetzelfde effect. Op zich zelf zijn dit zonder meer positieve ontwikkelingen, voorwaarden voor verdergaande vrijheid en ontplooiing. Tegelijkertijd echter proberen de machthebbers er hun 'machteloosheid' mee te verminderen.
Eén van de hardnekkigste waandenkbeelden in de autoritaire mythe is de gedachte dat de leiding van een autoritair systeem weet wat er gebeurt en de gang van zaken controleert. Niets is minder waar. Over de collectivisatie van 1929–1930 merkte een Ruslandspecialist op: 'Centrale controle in de gebruikelijke zin van het woord bestond niet of was niet effectief, controle, centrale of anderszins, ogenschijnlijk zo allesdoordringend in de "stalinistische" collectivisatie, is eenvoudig een verkeerde benaming voor de willekeurige dwang die in die tijd overheerste en grotendeels gebaseerd was op de volledige afwezigheid van zo'n controle' (L. Viola in een discussiebijdrage in *Slavic Review*, Fall 1986).
In een betrekkelijk open democratie is de overheid wel aan bepaalde banden gelegd, maar heeft tegelijk veel meer vat op de samenleving dan in een dictatuur. Terreur is verbonden met paniek en paniek betekent dat iedereen de controle verloren heeft.

'Positieve ontwikkelingen' schreef ik hierboven. Hoe zal de Russische samenleving er gebruik van maken? Wat de intelligentsia betreft, wat zich afspeelt in de media, de kunst en de wetenschap, is er reden te over voor 'mooi, mooi'. En wat zich in de intellectuele bovenbouw afspeelt werkt door in de hele maatschappelijke onderbouw.
Daarnaast zijn er de berichten die minder mooi zijn. Opleving van allerlei vormen van chauvinistisch nationalisme, waarbij men zich afzet tegen 'de anderen'. Vlucht in drank en drugs, in godsdienstige orthodoxie. Bovenal sociale apathie, onverschilligheid en cynisme. Om het zelf wat cynisch te zeggen: na zeventig jaar communisme heeft de Sovjetbevolking – partijleden en nietpartijleden, bevoorrechten en rechtelozen, stedelingen en boeren – inderdaad één groot gemeenschappelijk ideaal. Het is samen te vatten in een woord van vier lettergrepen. Dat woord is niet 'communisme' Het is: 'Amerika'! Het Amerikaanse kapitalistische consumptiepatroon is de droom van de doorsnee-Rus, een bijzonder ego-centrische en a-sociale droom overigens.
Verwonderlijk is het niet. De dictatuur vernietigde vrijwel alle sociale krachten en verbanden. Alleen de kleinste kernen (gezin, familie, vriendschappen) bleven bestaan. Daarnaast bleef de nationale factor een samenbindend ele-

ment, was dat ook in de Goelagarchipel. Nationale onderdrukking is – zoals elke onderdrukking – te verwerpen. Dat maakt het nationalisme nog niet aanvaardbaar. Het wordt door machthebbers gebruikt als bliksemafleider voor andere, sociale, problemen. In de Armeense kwestie wordt het niet uitgesloten geacht dat het Armeense partij-establishment de zaak Nagorno-Karabach gebruikt om de aandacht af te leiden van de eigen corruptie en maffiapraktijken (zie Erik van Ree in een artikel 'Corrupt Armenië in *Intermediair*, 9-9-1988). Elders in Oost-Europa (Joegoslavië, Hongarije, Roemenië) speelt het nationalisme momenteel een even 'ouderwetse' rol op het politieke toneel.

En dan zijn er de berichten over de weerstand die Gorbatsjov in het partijapparaat ondervindt. De onthullingen over de maffiapraktijken maken duidelijk hoe groot die weerstand moet zijn. Het is niet onmogelijk dat Gorbatsjov om die weerstand te overwinnen verder moet gaan dan de grens in zijn interview met *l'Unita*. Berichten van na dit interview – over het terugdringen van de rol van de partij, zelfs over een herleving van de Sovjets – tasten 'het meest essentiëele' van de partij aan.

Het heeft geen zin om te speculeren over 'anarchistische mogelijkheden' in het Rusland van nu. Anarchisme gaat uit van een sociale levenshouding, van individuele en gemeenschappelijke sociale initiatieven en acties van onder op, van experimenten in vrijheid, van sociale verantwoordelijkheid. De dictatuur van Lenin en Stalin heeft het klimaat voor anarchisme vernietigd.

Een revolutie van boven af kan geen anarchisme brengen. Maar het politieke en culturele klimaat kan er wel door verbeteren. Over die klimaatsverandering achter het IJzeren Gordijn gaat het – vooral – in dit nummer van De AS.

'RUSLAND: EERSTE KANDIDAAT VOOR SOCIALE REVOLUTIE'

Nicolaas Trifon in gesprek met Cornelis Castoriadis

Het laatste nummer (no. 16 van september 1988) van Iztok, Revue libertaire sur les pays de l'Est, *bevat een vraaggesprek van redacteur Trifon met Cornelius Castoriadis over de recente ontwikkelingen in Oost-Europa. Dit interview is vertaald (en bekort) door Bas Moreel. Castoriadis is ongeveer zestig jaar, geboren en opgegroeid in Griekenland, waar hij actief was in de burgeroorlog eind jaren veertig. Werkt momenteel als psychiater en als universitair docent in Parijs. Castoriadis is een libertair georiënteerde marxist en als zodanig reeds vele decennia een uitgesproken criticus van de Sovjet-Unie. In de jaren vijftig zat hij in de redactie van het tijdschrift* Socialisme ou Barbarie, *in de jaren zeventig in die van* Libre, *beide in Parijs.*
In Iztok *no. 16 verder onder meer een interessant dossier over de confrontatie tussen Islam en bolsjewisme, met het oog op de kwestie Opper-Karabach. Een abonnement op* Iztok *(case postal 70, 75563, Paris Cedex 12) kost honderd franc (postrekening Devinck 2316117-Z, Parijs). Losse nummers verkrijgbaar bij het Fort van Sjakoo, Amsterdam.*

In je woord vooraf op je Devant la Guerre *(Als het oorlog wordt), (uitg. Fayard, 1981) schreef je: 'Al vijfendertig jaar denk ik wat ik in 1977 eens schreef: 'Van de geïndustrialiseerde landen komt Rusland als eerste in aanmerking voor een sociale revolutie'. In je serie artikelen over de USSR dit jaar in het dagblad* Libération *herhaal je die stelling, maar zonder haar uit te werken. Zou je ons kunnen zeggen wat je precies bedoelt?*

'Als ik Rusland de eerste kandidaat voor een sociale revolutie noem onder de min of meer geïndustrialiseerde landen bedoel ik daarmee dat de tegenstrijdigheden binnen het regiem daar, ook nu nog onder Gorbatsjov, zo groot zijn dat het ondenkbaar is dat de Russische bevolking accoord zou kunnen gaan met geleidelijke hervormingen (zoals de bevolkingen in het Westen min of meer – maar vooral meer – de oligarchisch-liberale regimes in hun landen accepteren).'

De belangrijkste conflicten in de Sovjet-Unie de laatste jaren waren meer nationaal dan sociaal van aard. Is de kans niet groot dat de sterke herleving van het nationalisme in de grensgebieden (Tataren, Armeniërs, Azeri's, Esten, Kazakhen...) tot onbeheersbare, om niet te zeggen onoplosbare crises voor de machthebbers in het Kremlin zal leiden?

'Inderdaad, de situatie is kritiek. Gorbatsjov is gedwongen compromissen te sluiten. Tenzij wat hij doet, louter cosmetica is. En dat is het niet. Op het gebied van de informatieverschaffing is er, ondanks de missers, heel wat veranderd. Tot nu toe zijn het niet de grote massa's die zich laten horen maar bepaalde sociale categorieën: de intellectuelen in Moskou en misschien enkele andere steden, sommige nationale minderheden maar niet allemaal. De nationale minderheden beginnen in beweging te komen en rechten op te eisen, en aan het scala van eisen zijn geen grenzen te stellen. Dat kan beginnen met de eis een autochtone eerste en tweede secretaris te krijgen in het partijcomité van een republiek, vervolgens op lagere partijniveau's, en uitlopen op de eis volledig onafhankelijk te worden met recht van afscheiding of zelfs met echte afscheiding. Als het nationalisme inderdaad begint te leven, kun je je wel indenken dat er binnen de bevolking een reactie zou kunnen ontstaan, om maar niet te spreken van mogelijke reacties binnen het militaire en bureaucratische apparaat, want geloof maar dat zoiets koren op de molen zou zijn van de tegenstanders van Gorbatsjov: 'Zie je wel, we hebben het wel voorspeld. Als je de mensen de kans geeft hun mond open te doen, gaan ze onherroepelijk verder, en wie weet waar dat eindigt!' Zeker, dat zijn conservatieven die zo spreken. Dat kan in de vorm van ingezonden brieven, waarschijnlijk op instigatie van belangengroepen. Ook een deel van de bevolking denkt zo. De kans dat glasnost en perestrojka het grote rijk ('dat evengoed ons land is'), het Russische rijk in gevaar brengen, kan de hervormingsbeweging verstoren onder lagen van de bevolking die niet tot de bureaucratie behoren.'

Met Moskou als voorbeeld zou je kunnen zeggen dat de glasnost vooral die vreemde conservatief-ecologisch-ultranationalistische stroming in de kaart heeft gespeeld...

'Dat is niet typisch voor de USSR. Zoals Dany Cohn-Bendit zei: een deel van de Duitse milieuvrienden zijn potentiële nazi's inzover zij oproepen tot terugkeer naar het oude Teutoonse woud, naar bloed, bodem, enzovoorts. Maar wat me in Rusland interesseert zijn niet zozeer de extremistische randgroepen als wel de opkomende grootrussische nationalistische golf en de groeiende identificatie met de gedachte van een wereldmacht. Carrère d'Encausse heeft van de Siberische islamieten gezegd dat het Russische rijk desnoods ook wel zonder hen kon. Maar met de Kaukasus en de Baltische republieken ligt dat wel even anders. En wat als de Oekraïne in beweging komt? Dat zou het begin van het einde zijn. Een deel van het apparaat ziet dat gevaar. Gorbatsjov ongetwijfeld ook. Sommigen zeggen

daarom: 'stop nu het nog kan en de zaken nog niet uit de hand zijn gelopen'. Gorbatsjov – of liever de groep om hem heen want we moeten niet al te persoonlijk worden, ook al is Gorbatsjov belangrijk – bedrijft op het ogenblik een spelletje evenwichtskunst, hij moet wel. Vooral omdat, en dat is punt twee, alles wat er op het ogenblik op economisch gebied zogenaamd ondernomen wordt, in de praktijk neerkomt op nul plus nul.'

Zoals de zaken er nu voorstaan – denk bijvoorbeeld aan de vele speculaties over de hervormingen van Gorbatsjov en aan de weinige weerklank die ze bij de Sovjetbevolking ondervinden – blijf je dan bij je stelling dat een autonome hervorming van het Sovjet-systeem er niet in zit?

'Dat lijkt me inderdaad het waarschijnlijkste en het meest voor de hand liggende. Alleen kent de geschiedenis geen absolute noodzaken. Niets valt ooit uit te sluiten. Maar ik zou hier iets willen zeggen dat ik in mijn artikel in *Libé* niet heb gezegd. Ik denk niet en heb ook nooit gedacht dat wat er onder Gorbatsjov gebeurt allemaal nep is, bestemd om het Westen te misleiden. Een deel van de bureaucratie ziet de fundamentele noodzaak van hervormingen en doet pogingen in die richting. Alleen geloof ik niet dat die pogingen zullen slagen. Maar zowel in het geval van een mogelijke maatschappelijke uitbarsting als in dat van andere scenario's – bijvoorbeeld Gorbatsjov vertrekt of moet zoveel water bij de wijn doen dat de hervormingspogingen alle betekenis verliezen – er zullen sporen achterblijven. Gorbatsjov is bijvoorbeeld zelf een produkt van het Chroesjtsjovtijdperk. Ik bedoel: veel mensen hebben van alles ontdekt, en dat vormt de kiem voor een volgende fase in de Russische geschiedenis. Ik geloof dat wat er nu gaande is heel belangrijk is, zoals ook Chroesjtsjov belangrijk is geweest voor wat er na hem is gebeurd.'

Jacques Sapir schrijft in zijn boek Le système militaire soviétique *(Uitg. Découverte, 1988), waarin hij je herhaaldelijk aanvalt, dat in de USSR het politieke element altijd de overhand heeft gehad en dat het Sovjetmilitarisme door de politiek gevormd is...*

'Ja, dat heb ik ook gezien. Ik wil daar nog niet echt op ingaan, omdat ik het boek nog niet heb gelezen. Maar mijn mening is dat het politieke element het militaire tot de dood van Stalin en nog een tijdje onder Chroesjtsjov heeft overheerst. Waarom is Chroesjtsjov gevallen? Dank zij de steun die Brezjnev van het leger kreeg. Neem de Russische geschiedenis in haar geheel, dan zie je nog iets anders. Wat er onder de hervormingstsaren – Peter de Grote, Catharina – verandert, is de militaire industrie. Rusland is geëuropeaniseerd via de militaire economie. Trotsky wees daarop in zijn boek *1905*. Ik heb die tekst kort geleden nog herlezen. Trotsky was 25 toen hij haar schreef. Hij toonde erin aan dat de Russische bourgeoisie een schepping was van de staat. Iedere industrie die Rusland ooit heeft gekend, werd door de staat in de eerste plaats gezien als een militaire industrie, bedoeld om de westerse militaire machten het hoofd te kunnen bieden.

De andere stelling van Sapir heeft, als ik het goed begrijp, veel aanhangers. Volgens mij is zij totaal onhoudbaar. Volgens die stelling is het militaire materieel van de Sovjet-Unie technologisch inferieur. Ik kan daar alleen maar om lachen. Wie zoiets beweert, kent de werkelijkheid van de westerse technologie niet. Als je de kritieken – weliswaar meestal van rechts maar niet alleen van rechts – leest op Reagans roemruchte herbewapening of op wat er in de VS gebeurt, dan zie je dat de modellen het perfect doen maar dat er met het in serie geproduceerde materieel en met de training van de piloten op de vliegtuigen, enzovoorts, voortdurend ernstige problemen zijn. Er wordt alles aan gedaan om de mythe van de Amerikaanse technologische superioriteit

hoog te houden. Er is geen twijfel aan dat de Sovjettechnologie op een lager peil staat dan de Amerikaanse, maar dat peil is toch voldoende om niet minder dan 40.000 tanks te produceren en hoeveel? 5-6-8000 kernkoppen. De Amerikaanse technologie ontwikkelt steeds meer geperfectioneerde snufjes – alleen werken die dingen bijna nooit; er worden, laten we zeggen, 800 helicopters gebouwd maar als het erop aan komt, doen nog geen acht het – kijk maar naar de poging om de gijzelaars te bevrijden. Het laat mij koud dat dat zo is, ik probeer gewoon de dingen te zien zoals ze zijn en ik zeg bij mezelf dat de technische kant onbelangrijk is. Een eventuele oorlog zal geen langdurige confrontatie van technologieëen zijn.' (...)

Als we zien wat er in Oost-Europa soms aan sociale bewegingen of sociale pogingen naar boven komt, in Polen of Hongarije en soms ook in Rusland, zie je een bijna indrukwekkende overeenkomst tussen de directe democratie (zoals die wel door libertairen bedacht wordt, B.M.) ... en de manier waarop die bewegingen werken. Alleen, als de boel gepolitiseerd wordt, als er algemene plannen worden ontwikkeld en er komen ideologische overwegingen met pretenties van min of meer algemene geldigheid in het spel, dan loopt het spaak. Wat eruit komt is dan vaak een soort bijprodukt van Westerse praktijken, ook zonder dat er van imitatie sprake is. Je vraagt je af wat er van de democratische bewegingen in die landen terecht zal komen. De democratie wordt nooit gezien in het politieke, theoretische verlengde van de 'werkelijk bestaande' sociale bewegingen. Er is nog geen school of denkrichting die in staat is dit heel eigen aspect van de dynamiek van de protestbeweging in Oost-Europa op te pakken. Op het niveau van de methoden en de organisatievormen wordt er vooruitgang geboekt maar niet op dat van de theorie. De school van Boedapest bestaat uit zeer originele en zeer knappe koppen maar in hun theorieontwikkeling volgen zij in feite de westerse patronen en denken zij zoals in het Westen. Zij komen er niet toe theoriëen te ontwikkelen uitgaande van de praktijken die in hun landen ontstaan...

'Daar ben ik het helemaal mee eens. Ik heb daar trouwens met leden van de school van Boedapest over gediscussieerd, om precies te zijn bij de dertigste verjaardag van 1956, toen zij kritiek oefenden op wat ik toen en in 1976 over die gebeurtenissen heb geschreven, dat wil zeggen dat Hongarije met de raden alle anderen de weg gewezen had. Dat kwam niet in hun kraam te pas. Het zijn intellektuelen die over dingen theoriëen proberen te vormen, ze proberen te rationaliseren, er ideologiëen aan proberen vast te knopen, maar daarbij vervallen zij tot de denkpatronen van de zogenaamde Westerse politieke filosofie, met enkele toevoegingen. Bijvoorbeeld: iedere poging de maatschappij radicaal te veranderen, leidt onvermijdelijk tot totalitarisme. Dat liedje klinkt op het ogenblik uit den treure: bah.'

Je bedoelt Agnes Heller...

'Een beetje Agnes Heller, maar vooral Kolakowski. Ik vind het heel triest maar ik geloof niet dat het louter toeval is: het is de natuurlijke, fysiologische tendens van intellectuelen. Een autonome massabeweging die regering wordt, dat ligt buiten hun denkwereld. Voor hen is dat zoiets als een onderwaterkameel, een vliegende dolfijn of een vierkante cirkel. In hun denken bestaat de geschiedenis uit eigennamen en ideeën, nooit uit massabewegingen waar iets uit voortkomt. Die blinde vlek is een beroepsdeformatie van intellectuelen.'

NOGMAALS PROVO

Het laatste nummer van De AS over *Provo* (De AS 83) heeft belangstelling gewekt bij buitenlandse anarchisten, onder meer in Engeland en West-Duitsland. Maar uiteraard speelt de Nederlandse taal hen parten. Vandaar dat we graag in contact komen met mensen die behulpzaam willen zijn bij het vertalen van enkele artikelen in het Engels. Reacties naar De AS, postbus 35061, 3005 DB Rotterdam.

DE GLASNOST VAN GORBATSJOV

Marius Broekmeijer*

Een van de mensen die zich in Nederland bezig houdt met, laten we zeggen, de voorlichting over de Sovjet-Unie, schreef onlangs dat je tot voor enkele jaren kon volstaan met het lezen van Westerse boeken over de Sovjet-Unie om je kennis op peil te houden. Ik vrees dat dit niet alleen voor hem, maar ook voor de meeste andere 'Ruslandkenners' en 'Oosteuropaspecialisten' geldt en dat je de pers het beste ongelezen kon laten. Dat verklaart dus veel van de bedroevende wijze waarop menigeen ons over de Sovjet-Unie informeerde.
Tijdgebrek, luiheid, gebrek aan echte, wezenlijke belangstelling, ik laat de keus graag aan de lezer, maar een feit is in ieder geval wel dat slechts weinigen hun kennis niet uit nu snel verouderende Westerstalige werken putten (in het beste geval) of ronddreven op kennis en ervaringen decennia geleden opgedaan (in het slechtste geval). Dit alles heeft ook nu tot gevolg dat de 'waarnemers zich iedere keer weer laten verrassen door de gebeurtenissen.

Radio, televisie en kranten eisen echter een gezaghebbend woord van de deskundigen. Ja, wat moet je dan. De een gaat het politieke weerbericht voordragen: beetje regen, beetje zonneschijn, moeilijk wat definitiefs te zeggen, afwachten is voorlopig de boodschap, het kan vriezen en het kan dooien, alles overgoten met de saus van: er verandert voorlopig toch weinig of niets. Een ander doet meer zijn best. Hij vraagt de telexberichten terzake ter inzage en varieert daar wat op.
De indruk wordt wel gewekt dat de Russische pers ineens, de laatste drie jaar, compleet veranderd is. *Ten dele* is dat juist: er worden nu artikelen, beschouwingen, gedichten, romans gepubiceerd die lange tijd onuitgegeven zijn gebleven. We zien nu een springvloed aan dergelijke literatuur, belletrie, maar steeds meer ook essays: over Stalin, Chroesjtsjov, er komen biografieën van Andropov, van Brezjnev (de laatste geschreven door Roy Medvedev, de dissidente marxistische historicus), over Berija, over Vysjinski en ga zo maar door.
Uit een intensieve bestudering van de pers vóór Gorbatsjov kon men overigens de contouren al aflezen van wat eens komen zou, kon of moest. Geen wonder, want in het oude ligt, zij het verscholen, het nieuwe al besloten, al was het maar via contradictie, via het aanduiden van al het negatieve dat zich had opgehoopt.
Uit die schrifturen ook kon men opmaken dat een van de grootste belemmeringen voor veranderingen ten goede gevormd wordt door de houding, de psychologie, het gedrag van de bevolking. Jarenlang onmondig gehouden, belogen, bedrogen, gestraft voor iedere eigen opinie of initiatief – en dat heeft geleid tot het aanleren van een houding van: je bekijkt het maar, je zoekt het maar uit, ik wacht wel af, laat een ander zijn nek maar uitsteken.
En zo onverwacht was de nieuwe politiek van Gorbatsjov nu ook weer niet, Want onder Nikita Chroesjtsjov was al een eerste poging ondernomen om het stalinisme af te schudden. Helaas was Chroesjtsjov allereerst te veel zélf schuldig, o.a. aan de collectivisatie, verder te ongeduldig en impulsief om te kunnen slagen. En het verzet was enorm. En weer, net als ten tijde van Chroesjtsjov, vervult de pers, de literatuur, de kunstenaar, nu de functie van wakkerschudden.
Persoonlijk denk ik dat het deze keer zal lukken van Rusland een – zoals dat heet – moderne staat en samenleving te maken. Veel oude en overleefde opvattingen zullen aan de kant worden gezet. Dat proces is in volle gang. Onze vaderlandse deskundigen zullen langzamerhand wel bijdraaien, willen ze niet gran

dioos de boot missen. Enkelen draaien al, anderen hullen zich in een geleerd stilzwijgen. En menigeen, zo denk ik in mijn slechtheid, hoopt dat het zal overwaaien, dat het niet zal lukken dat de Russen en al die andere volkeren daar een beetje deel van leven krijgen. Ze weten dat ze in de Sovjet-Unie zelf veel collega's hebben die er heimelijk net zo over denken.
En er zijn er ook voor wie het pas goed is als in het Leninmausoeum een optiebeurs wordt gevestigd en als Gorbatsjov zich laat besnijden.

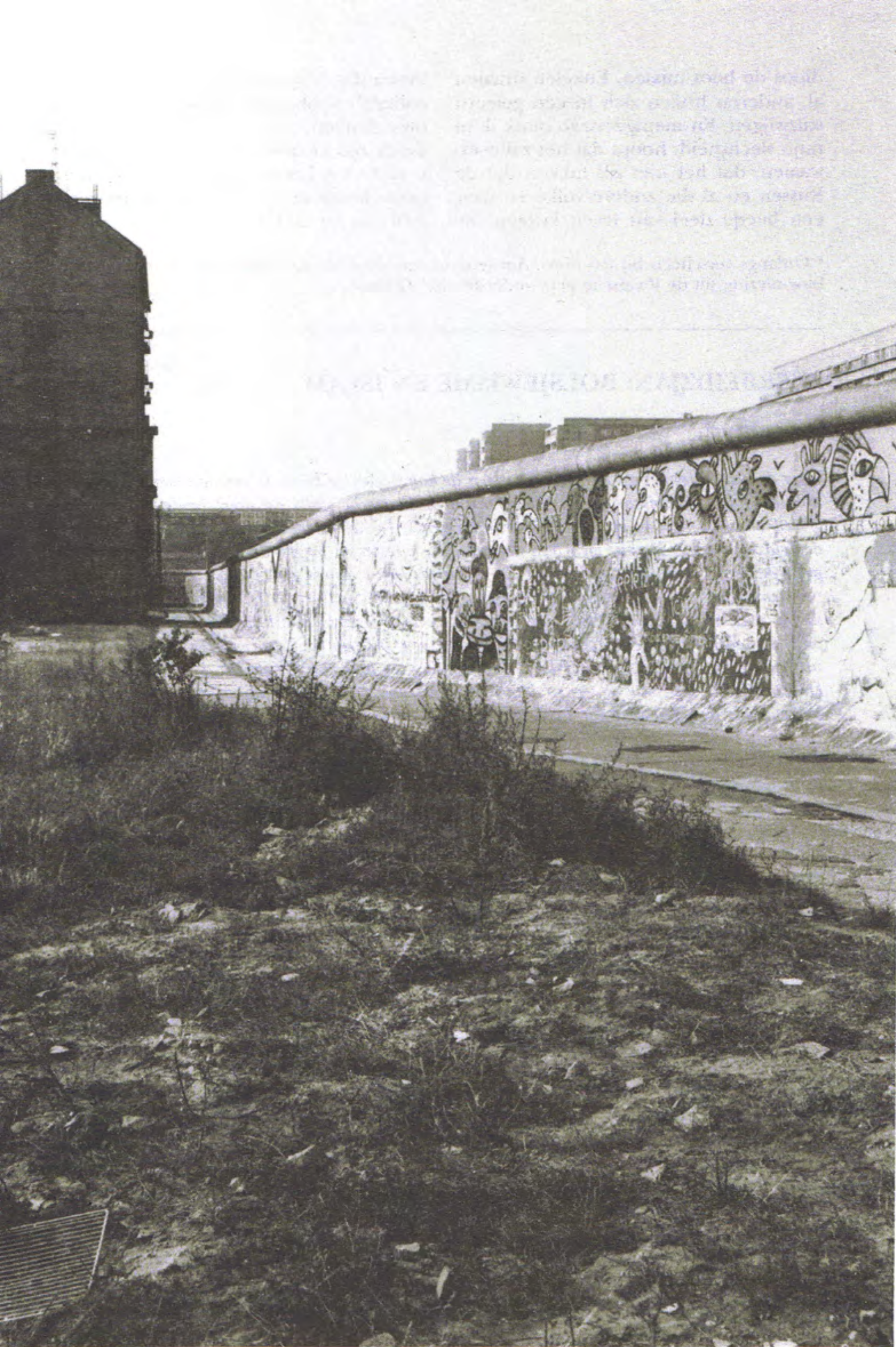
* Onlangs verscheen bij Jan Mets, Amsterdam een door Marius Broekmeijer geredigeerde bloemlezing uit de Russische pers onder de titel *Glasnost.*

AZERBEIDZJAN: BOLSJEWISME EN ISLAM

V. Sanine*

Over de geschiedenis van Azerbeidzjan vóór de komst van de Islam is weinig bekend. De eerste kronieken van Arabische reizigers zeggen dat de Perzische sjahs het door 'heidenen' bevolkte gebied veroverd hebben op het koninkrijk Armenië. In het midden van de elfde eeuw maken de Seldzjoeken uit Turkije zich van de provincie meester en leggen de bevolking hun taak en gebruiken op. Van de twaalfde tot de vijftiende eeuw wordt de 'Turkse vrede' regelmatig verstoord door godsdienstigoorlogen tussen Sjiïeten en Sunnieten. In het begin van de zestiende eeuw zijn de Azeri's het enige in meerderheid Sjiëtische Kaukazische volk. In het begin van de zeventiende eeuw voert sjah Abbas I een politiek van gedwongen Iranisering en uitroeiïng van het Soennisme. Alleen de nomaden, in hoofdzaak Koerden, blijven Soennities. De Iranisering mislukte echter: in 1926 gebruikte niet meer dan 5 procent van de Azeri's het Perzisch als degelijke omgangstaal.

In het begin van de 19e eeuw verschijnen de Russen op het toneel. Bakoe wordt in 1805 veroverd, in 1813 komen de noordelijke helft van Azerbeidzjan en het grootste deel van Daghestan in Russische handen, in 1828 de tot dan westelijk Turkse provincie Nachitsjevan, in hoofdzaak bewoond door Islamitische Azeri's en Koerden.
De nieuwe machthebbers paaien de elite met allerlei gunsten. Terwijl de Soennitische bergbewoners van Daghestan hardhandig worden onderdrukt, behoudt de Sjiïtische Azerische adel haar rechten en privileges en krijgen topfiguren hoge functies aan het tsaristische hof.
De plaatselijke bourgeoise wordt ingeschakeld bij de oliewinning en bevrijdt zich graag van de knellende banden van de Islamitische wet.
Tegen het einde van de 19e eeuw ontstaat een hervormingsgezinde nationalistische beweging die zich verzet zowel tegen de Russische overheersing als tegen de Sjiïtische strengheid. Jonge aristocraten die in Petersburg of Frankrijk hebben gestudeerd en daar de successen van de industriële maatschappijen hebben gezien, moeten niets meer hebben van de stagnatie in hun eigen land en beginnen nationalistische propaganda te voeren, vooral onder de Azeri's in het Zuiden, die onder de sjah van Perzië vallen. Als spreekbuizen van dit burgerlijke nationalisme fungeren o.a. het weekblad *Fiyuzat* (Welvaart) en vooral het satirische *Mullah Nasreddin,* dat in het hele Russische rijk en in het Midden-Oosten wordt gelezen. Aan de vooravond van de eerste wereldoorlog verschijnen in Bakoe de meeste op Islamitische lezers gerichte tijdschriften van heel het Russische rijk.

De Azerische bourgeoisie dankt haar leidende positie in de Islamitisch-Turkse wereld zowel aan haar rijkdom als aan haar dynamiek.[1] De rijkdom berust op de snelle industrialisatie van Bakoe en omgeving, in de agglomeratie Bakoe ontstaat de eerste Islamitische arbeidersklasse van de moderne wereld, en ontstaan ook de eerste klandestiene sociaaldemocratische cellen in Islamitisch gebied – Russen, Azeri's en Armeniërs werken daarin samen.
Na 1905 verliezen de Jong-Turkse burgerlijke groepen rond *Fiyuzat* terrein aan een nieuwe partij, *Musavat* (Gelijkheid), waarin Azerische nationisten en sociaaldemocraten samenwerken. Aan *Musavat* gelieerde jonge intellectuelen vormen in Tabriz de eerste Iraanse marxistische organisatie en doen mee aan de opstand voor grondwetshervormingen die een einde moeten maken aan het absolutisme van de sjahs.
In 1907 en 1911 worden opstanden neergeslagen door Russische troepen, die de sjah te hulp snellen. Verontwaardiging over deze samenwerking drijft *Musavat* naar een panturks nationalisme. De door bolsjewisten overheerste linkervleugel van de partij splitst zich af en vormt een nationale communistische partij, *Hümmet*. Als de eerste wereldoorlog uitbreekt, neemt *Hümmet* een internationalistisch standpunt in: onmiddellijke vrede en geen annexaties, terwijl *Musavat* zich openlijk inzet voor aansluiting van Azerbeidzjan bij het Ottomaanse rijk.
Tijdens de eerste twee jaren van de wereldoorlog dringen de Russsen tot vierhonderd kilometer op Iraans en Turks grondgebied door, klaar om heel Azerbeidzjan in te lijven en Turks Armenië onder protectoraat te stellen. Maar in 1917 ontwrichten massale deserties het Russische leger en Turkije herovert de verlorengegane gebiden om vervolgens Iraans Azerbeidzjan en Russisch Armenië binnen te dringen. Turkije en Iran reageren niet op vredesvoorstellen van de bolsjewisten en een week voor Brest-Litowsk trekken de Turken Russisch Azerbeidzjan binnen. Een bolsjewistische poging tot opstand in Bakoe in maart 1918 wordt verijdeld door een putsch van *Musavat*.[2] *Hümmet* wordt ontbonden, communisten worden vervolgd en gefusilleerd.

ONAFHANKELIJKHEID

De uitroeping van de onafhankelijkheid door de leiding van *Musavat* op 28 mei 1918 is het begin van een burgeroorlog. Om pogroms tegen Armeense burgers tegen te gaan stationeert de Armeense socialistische partij *Dasjnak* op verschillende punten in de agglomeratie Bakoe groepen gewapende partijleden. Zij verbinden zich met de Russische sociaalrevolutionairen en de Georische mensjewieken tegen Turkije. Twee maanden lang wordt er in de stad geplunderd en worden Azeri's zonder onderscheid vermoord. In augustus worden de Turken als bevrijders binnengehaald; vertegenwoordigers van de bourgeoisie prijzen de hervonden eenheid van de Turkse natie en verklaren 'het volkomen eens te zijn met het politieke en militaire beleid' van het Ottomaanse rijk. Half november keert het tij: door de geallieerde overwinning op de centrale mogendheden moeten de Turken de provincie ontruimen. De Engelsen bezetten Bakoe. Zij laten de onafhankelijkheidsgezinde regering zitten en helpen bij het onderdrukken van de bolsjewisten. Maar als de Armeniërs in Opper-Karabach in opstand komen, helpen de Engelsen de Azeri's niet bij het bestrijden van die opstand.
Tijdens de twee jaar onafhankelijkheid krijgt de liberale coalitieregering een kans haar hervormingsprogramma (opdeling van de grote landgoederen en beperking van de arbeidsdag) uit te voeren. Zij moet het verzet organiseren tegen militaire expedities van Georgiërs en Iraniërs en van het witte leger van Denikin. De relaties tussen de verschillende etnische groepen zijn bijzonder

ingewikkeld: de bevolking bestaat voor één derde uit niet-Islamitische Armeniërs en Russen.
Het uitblijven van een oplossing voor de agrarische kwestie maakt dat er geen einde komt aan de opstanden en plundertochten van landloze boeren. De economie loopt vast door het stagneren van de olieexport. De macht komt steeds meer in handen van landeigenaars, die het land in rampzalige militaire avonturen storten om de landhervormingen op de lange baan te kunnen schuiven en de uitzonderingstoestand te kunnen handhaven: pogingen de Armeense districten Karabach en Zangezoer te annexeren en door Soennitische Islamitieten bewoonden gebieden te veroveren. Maar begin 1920 valt er niet meer te ontkomen aan twee regelingen om een einde te maken aan de crisis: een vredesakkoord met Armenië en een normalisatie van de betrekkingen. Voordat de bolsjewisten echter met een herstel van de economische betrekkingen instemmen, eisen zij legalisering van de communistische partij. De Armeniër Mikojan komt uit Moskou om de partij te leiden.
Op 27 april 1920 dwingt een door het elfde sovjet-leger gesteunde communistische opstand de regering af te treden, het nationale parlement is gedwongen een verklaring goed te keuren waarin het land van zijn onafhankelijkheid afziet. Alle politieke activiteiten komen tot stilstand en de vakbonden worden onder toezicht gesteld. De bedoeling is heel Azerbeidzjan onder sovjet-vlag te brengen: veroveraar Frunze wil naar de Perzische Golf. Een aanval op de Engelse versterkingen in de Iraanse havens aan de Kaspische Zee eindigt met de aftocht van de Engelsen en Iraniërs. Binnen enkele weken staat het rode leger voor Teheran. Op 24 juni 1920 wordt in Tabriz een 'democratische antikapitalistische en antifeodale regering' voor Zuid-Azerbeidzjan gevormd; op 31 juli kiest een sovjet-gezinde Iraanse regering Resjt als zetel. Maar na de tegenslagen in Polen wil Lenin geen oorlog met de westerse mogendheden en hij geeft Iran op.
Tot het midden van de jaren dertig bloeit de Azerische cultuur en alfabetiseringscampagne (in met latijnse letterse geschreven geschreven Turks) zijn een succes. Nationalistisch links krijgt portefeuilles in de regering om de invloed van de Sjiïtische Islam tegen te gaan. In het begin van de jaren dertig worden honderden moskeeën gesloten. Hoeveel mullahs uit de weg worden geruimd is moeilijk te becijferen maar zeker is dat de maatregelen tegen de godsdienst in Azerbeidzjan harder zijn geweest dan elders, omdat de communistische machthebbers de traditionele internationale salidariteit van de Sjiïeten tot iedere prijs wilden breken: de kerkelijke hiërarchische structuur van de Sjiïtische Islam en de gehoorzaamheid van alle mullahs aan de imam van Qom is even gevaarlijk als de katholieke kerk in het westen van het sovjet-rijk.
In de jaren 1937-38 wordt de Azerbeidzjaanse partij onthoofd: de meeste leiders, Armeniërs zowel als Azeri's, verdwijnen op beschuldiging van nationalistische afwijkingen. Op het hoogtepunt van de campagne tegen de nationale culturen, in 1950, wordt Azerbeidzjan als eerste van de centraalaziatische republieken onder handen genomen. Een van de 'fouten' die Stalin het partijapparaat in Azerbeidzjan kon aanwrijven, was hem ertoe te hebben gebracht op het Azerische nationalisme in Iran te wedden. In 1942 had hij de Iraanse communistische partij Toedeh opgedragen het Azerische en Koerdische nationalisme te ondersteunen en het rode leger had in Tabriz een opstand van voorstanders van onafhankelijkheid ondersteund. Na de nationalistische nederlaag in 1947 kreeg de USSR een roerig leger opstandelingen en binnen haar grenzen, dat slechts met moeite kon worden ontwapend en naar kampen in het hoge noorden afgevoerd.

NATIONALISME

In 1988 is het Azerische probleem nog springlevend. Al lang voordat de nationalistische crisis rond Opper-Karabach uitbrak, verkeerde de economie van sovjet-Azerbeidzjan in crisis. De olieopbrengsten zijn onvoldoende om de vijf miljoen Azeri's in leven te houden. Volgens sommige journalisten in Moskou hebben ongeveer driehonderdduizend Azeri's geen betaald werk, en dat in een land waar volgens de wet werkeloosheid onmogelijk is.
Deze situatie wordt nog verergerd doordat de Azeri's unaniem weigeren elders werk te zoeken: meer dan 85 procent van de Azeri's woont in Azerbeidzjan, tien procent in aangrenzende republieken en de rest meestal in Centraal Azië. De tegenzin de streek te verlaten wordt nog versterkt door een uitzonderlijke ontoegankelijkheid voor Russische invloeden: niet meer dan 15 procent van de Azeri's spreekt momenteel Russisch in het dagelijks leven.[3] Tegen de verdrukking in is de invloed van de Islam overheersend gebleven. Terwijl er slechts 65 toegelaten moskeeën zijn wordt er aangenomen dat er alleen al in het stadsgebied van Bakoe ongeveer tweehonderd klandestiene zijn.
De nationale kwestie staat openlijk op de agenda. Ook officiële organen maken melding van de sterke solidariteit die Azeri's in de Sovjet-Unie en in Iran verbindt. Een literair tijdschrift in Bakoe publiceert regelmatig teksten van Iraanse Azeri's en laat geen gelegenheid voorbijgaan om te getuigen van het geloof in een spoedige hereniging van de twee provincies. Het politieke apparaat is ook geïnteresseerd geraakt: in een verklaring, opgenomen in de *International Herald Tribune* van 30 november 1982, sprak Gear Aliëf, toen nummer drie in de Kremlinhiërarchie, de hoop uit dat Azerbeidzjan herenigd zou worden.
De politieke machthebbers benutten de conflicten met de Armeniërs om de aandacht van de Azeri's van hun economische problemen af te leiden – het zal hun niet meevallen de geprikkeldheid daarover tot beheersbare proporties terug te brengen. Zeventig jaar nationale en godsdienstige onderdrukking in de USSR staan tegenover zeventig jaar verbod van de Turkse taal in Iran.

NOTEN

(1) Deze ontwikkelde bourgeoisie is na 1920 meestal geëmigreerd, met name naar Frankrijk en Turkije. (2) Bij de verkiezingen voor de Grondwetgevende Vergadering in 1917 kreeg *Musavat* 63 procent van de Islamitische stemmen in Transkaukasië, Sjiïtisch clericaal rechts bijna 25 procent; ofschoon de Russische bolsjewisten en hun vrienden van *Hümmet* zeer populair waren in het stadsgebied van Bakoe, kwamen zij voor de hele provincie toch niet verder dan 10 procent van de stemmen. (3) Het laagste percentage is de streek; ter vergelijking: voor 21 procent van de Georgiërs en 62 procent van de Tataren is het Russisch de dagelijkse omgangstaal.
* Oorspronkelijk verschenen in Iztok no. 16 van september 1988. Vertaling en bewerking: Bas Moreel.

SEMINAR ANARCHISME

Van 20-31 maart 1989 vindt in Dubrovnik (Joegoslavië) een internationaal seminar *Anarchism: Community and Utopia* plaats. Onder de uitgenodigde sprekers vele bekende namen, zoals Murray Bookchin, April Carter, Roel van Duyn, Marianne Enckell (CIRA), Ger Harmsen, Thom Holterman, Arthur Lehning, Peter Lösche en William Reichtert. De organisatie is in handen van Laslo Sekelj e.a. De voertaal is Engels; cursusgeld 15 dollar per week. Logies bij particulieren, in jeugdherberg of hotel. Info: University Centre of Postgraduate Studies, Frana Bulica 4, 50.000 Dubrovnik, Joegoslavië (tel. 050-28-066).

USSR NIEUWSBRIEF

Bas Moreel

De USSR News Brief Human Rights* *verschijnt sinds 1978, veertiendaags in het Russisch en Engels in München. Samensteller en uitgever vanaf het begin is Kronid Ljoebarski, vóór zijn gedwongen emigratie uit de USSR in dezelfde functies werkend aan de* Kroniek der Lopende Gebeurtenissen.
Zoals in de bulletins staat, worden zij samengesteld op grond van gegevens van organisaties en van publikaties op het gebied van de mensenrechten in en buiten de USSR, met name 'Ekspress-Chronika', het nieuwsagent schap SMOT en de Moskouse groep MOPTsj, alsmede USSR- en buitenlandse massamedia en eigen bronnen.

Tot eind 1986 bestonden de bulletins geheel uit vrij korte berichten over arrestaties, processen, veroordelingen, nieuwe veroordelingen, verwijzingen naar psychiatrische inrichtingen en vrijlatingen van mensen die hun straf hadden uitgediend. Nadien zijn veroordelingen tot langdurige vrijheidsstraffen en verwijzingen naar psychiatrische inrichtingen voor opiniedelikten zeldzaam geworden. Wel wemelt het in het bulletin van 30.9.1988 van de veroordelingen tot zware boetes voor overtreding van de recente besluiten op demonstraties.
De bulletins – meestal 8-10 bladzijden A5 – beginnen nu steeds met een aantal hoofdstukjes zoals: Gebeurtenissen rond Opper-Karabach, De situatie van de Krim-Tataren, Meeting in Leningrad, De situatie van de Baptisten, Proces van Boris Kagarlitski tegen de Komsomolskaj Pravda, enz.

Tot de interessante losse berichten die steeds terugkomen, behoren die over kleine uitgaven en groepen en de samenwerking daartussen. Sedert juni verschijnt zelfs een bulletin *Chronograaf* met berichten over 'gebeurtenissen in de informele maatschappelijke beweging' (12-59). Volgens een bericht in het bulletin van 15.8 was er op 31 juli een openbare bijeenkomst van het Nationaal Front, met ongeveer duizend deelnemers. Bij het front aangesloten waren toen o.a. de club 'Democratische Perestrojka', de club 'Socialistisch Initiatief', de Federatie voor een Maatschappelijk Verbond, de organisatie 'Volksactie', het Fonds voor Maatschappelijke Initiatieven, de Zuidelijke Commune-Internationalisten, Interbrigade Che Guevara, de Bond van Arbeiders-Vrienden van de Commune, de Bosbewoners, de groep 'Marxistische Sociologen', de 'Universiteit voor Filosofische Wetenschappen' (15-34). Ik geef deze gedeeltelijke opsomming om een indruk te geven van wat er aan groepen bestaat. Opvallend is de afwezigheid in dit geval van religieuze groepen – die anders in allerlei verbanden en bijeenkomsten nooit ontbreken.
Op een bijeenkomst van redacteuren van onafhankelijke uitgaven op 7 en 8 mei in Moskou waren 43 vertegenwoordigers van 31 uitgaven uit zes steden (Moskou, Leningrad, Riga, Lvov, Koejbisjef, Pskov). Naast bladen als *De SMOT Bode, Vrouwenlektuur, Cultuurpsychologie, Eenheid, De Oekraïnische Bode,* waren er ook een drietal religieuze bladen: *Hare-Krishna Kroniek, Bulletin van de Christelijke Gemeenschappen, De Christelijke Stem* (9-4). Bij de in mei in Moskou en Leningrad getelde 93 informele organisaties waren er vier die zich christelijk noemden, dertig marxistisch, achttien liberaal-democratisch, vijftien ecologisch, zeven pacifistisch, één anarchistisch. Namen werden niet genoemd (9-28). Bij de maandelijkse opgaven van samizdatuitgaven waren dit jaar nog geen anarchistische. Wel staat in het bulletin van 30.9 dat op 31.8 Michaïl

Bojtsjenko, lid van de anarchistisch-ecologische club Kollazj', in de stad Gorki werd aangehouden met o.a. materiaal van de NTS en een almanak van 'Pamjatj'.
Bij de vele manifestaties die in 1988 werden vermeld, waren er verscheidene met als leuze 'Alle macht aan de raden!' (9-11, 12-52). In Lenin-grad vormden in maart drie mensen een Coördinatieraad voor het verzamelen van handtekeningen onder een adres aan de Negentiende Partij-conferentie waarin werd voorgesteld de raden tot enige gevolmachtigde staatsorganen uit te roepen en de bepaling in de grondwet over de speciale rol van de Communistische Partij te schrappen (5/6-49).
Het bulletin van 31.8 vermeldt dat op 24 augustus leden van de Socialistische Club in Irkoetsk daar op de Gagarinboulevard een stand met samizdatmateriaal inrichtten (16-25). Volgens het bulletin van 30.9 richtte de '5 juni' club in de stad Rjasan daar op 27 augustus een informatiestand in waar ook handtekeningen werden verzameld tegen een milieu-onvriendelijk bouwproject. Dit kwam één van de organisatoren wel op een boete van 250 roebel te staan (17/18-54).

Een mooi besluit van deze kleine selectie lijkt me het verhaal over het wegsturen van het hoofd van een staatsinspectie uit een milieumanifestatie in Leningrad in maart van dit jaar.
Aan die manifestatie, 'Baltika-88', namen officiële en informele organisaties deel. Toen een zekere Bezjazikov na zijn lezing naar huis ging, werd hij op straat aangehouden. Op het politiebureau werd zijn tekst in beslag genomen op grond van een verzoek dat mede was ondertekend door W. Koeznetsov, hofd van de Regionale Staatsinspectie Noord-West, op die manifestatie aanwezig. Bezjazikov belde vanuit het politiebureau naar de manifestatie en vertelde zijn verhaal. Hierop verzocht het presidium van de manifestatie W. Koeznetsov de zaal te verlaten.
Kleine veroordelingen (administratieve hechtenis tot 15 dagen en geldboetes ter grootte van vaak een kwart van het veel voorkomende maandloon van 200 roebel) zijn nog aan de orde van de dag en worden op ogenschijnlijk willekeurige wijze geveld. Ook op het politieoptreden lijkt geen peil te trekken: van niet-ingrijpen tot erop losslaan met soms ernstige verwondingen (10-4).

VIJFDUIZEND GROEPEN

Een bezoek aan Ljoebarski in München leverde interessante informatie op.
U schrijft nooit over de grote politiek.
'Dat klopt. Ik rapporteer over wat informele organisaties doen. Het bulletin gaat over het lot van de mensenrechten in de USSR.'
Wat mij opvalt is de neutrale toon van het bulletin. Nooit verontwaardiging of kritiek of twijfel aan de voorgegeven bedoelingen.
'Ik probeer objectief te zijn. Ik ben geen communistenhater. U vindt in de bulletins negatieve en positieve zaken. Gelukkig overheersen de laatste tijd de positieve.'
Hoe controleert u uw informatie?
'Je krijgt informatie van verschillende kanten. Vaak ken je de bronnen. Na zoveel jaren voel je ook meestal wel aan of een informatie juist kan zijn. Daarnaast heb ik een uitgebreid archief opgebouwd.'
In het bulletin van 15.8 haalt u Aleksander Jakovlev van het Centraal Comité aan, volgens wie er in de USSR ongeveer vijfduizend informele groepen en organisaties bestaan. Kan dat?
'Volgens mij zijn er zelfs meer. Het ligt er ook aan wat je daar nog toe rekent. De groepen zijn vaak heel klein, soms drie personen, een groepje vrienden. Je vindt politieke, filosofische, artistieke en andere groepen. Eind dit jaar hoop ik een eerste lijst van zulke groepen te publiceren met vijfhonderd adressen. Daarop komen maandelijkse aanvullingen, zoals op het jaarlijkse adresboek

van politieke gevangenen in de USSR, dat ik uitgeef.'

In het westen wordt wel gedacht dat na zeventig jaar onderdrukking de bevolking van de USSR niet anders dan passief kan zijn.

'Om zo'n gedachte moet ik lachen. Het is ongelooflijk wat er de laatste twee jaar is losgekomen, hoe twee jaar vieren van de teugels voldoende is geweest om veel mensen te laten zien dat zij iets kunnen doen.'

Wie zijn vooral actief?

'De jeugd van nu en de jeugd uit de vijftiger jaren, de tijd van Chroesjtsjov. De jeugd van nu heeft de zware druk van de voorgaande jaren niet gekend en vijftigers hebben onder Chroesjtsjov een ogenblik vrijheid aan den lijve ondervonden. Gorbatsjov is trouwens ook van die generatie.'

Op welke gebieden vind je die activiteiten? Ook op economisch gebied?

'Nee, vooral op politiek, filosofisch en artistiek gebied, op het gebied van het denken en het zich uiten. Bij economische activiteiten komt veel meer kijken en is men ook conservatiever. Maar vergeet niet dat zelfs in de tijd van de zwaarste onderdrukking tenminste 30 procent van de produktie in "de tweede economie" plaats vond. De mensen nemen ook steeds meer vrijheden. Je ziet het met dat besluit op de demonstraties. Velen trekken zich er niets van aan. Neem Opper-Karabach. Als ze met duizenden demonstreren zonder zich van de voorschriften iets aan te trekken, kunnen de autoriteiten daar niets tegen doen. Er is ook zoveel protest tegen die besluiten dat ik verwacht dat ze op de volgende zitting van de Opperste Sovjet niet zullen worden goedgekeurd. Ik verwacht grote veranderingen in het wettelijk systeem in de komende twee jaar, waardoor iedereen aan het openbare leven zal kunnen deelnemen.'

* Vesti iz SSSR/USSR News Brief. Uitgave: Das Land und die Welt, Schwanthalerstrasse 73, 8000 München 2. Jaarabonnement 40 DM. Russische of Engelse uitgave naar keuze. Adreslijst informele groepen in de USSR, te verschijnen eind 1988, prijs ca 30 DM plus porto, Russisch of Engels naar keuze. Zelfde besteladres. Bij betaling per cheque 10 DM extra per cheque. Postrekening: Postgiroamt München 223981-804 (BLZ 700 100 80).

PUNK EN ANARCHISME IN POLEN

Marli Huijer in gesprek met Maarten Oudshoorn (Kift)

'Met geritsel en geregel is in Polen alles mogelijk', aldus Maarten Oudshoorn, zanger van de Nederlandse punkband Kift, *na een tournee langs de 'underground' van Polen. Met behulp van een Poolse activist werden twee officiële optredens geregeld, waarmee de rest van de reis en de onofficiële optredens betaald konden worden. Ze reisden weer tien dagen rond in een touringcar, waar tien plaatsen vrij waren voor een wisselende groep meereizende Polen. Deze legden voor hen de contacten, ritselden tegen normale prijzen dieselbonnen of kochten diesel illegaal bij portiers van fabrieken. Via hen leerde Maarten Oudshoorn veel over wat er in Polen ondergronds of half bovengronds leeft onder jongeren. Hij vertelt over punk, muziektapes, punkblaadjes – fanzines – en over verschillende min of meer anarchistische jongerengroepen.**

'Als je gewend bent aan de chaos, de spontaniteit van dansende en roepende mensen bij optredens in Nederland, is het even raar opkijken als je een zaal vol zittende mensen tegenover je hebt.

Bij officiële optredens staan op een meter van het podium dranghekken om te voorkomen dat mensen gaan dansen of te dicht bij de muzikanten komen. Er is geen drank te krijgen en

roken is verboden. De echte 'no-no''s zijn overigens al kachel voor ze binnenkomen. Rond een uur of negen (!) is het concert afgelopen en zorgt de ordedienst dat iedereen de zaal verlaat. Bij de onofficiële optredens die we hadden stapten we na het concert van het podium af. De mensen, die om ons heen kwamen staan, werden dan meestal niet meteen de zaal uit gegooid. Jammergenoeg gingen de gesprekken met hen meestal over de prijzen van de gitaren. Soms werd ons een blaadje of cassette aangeboden. Door van het podium af te komen hoopten we ook het idee dat veel Poolse jongeren hebben, dat popmuzikanten goden of sterren zijn, te doorbreken.'

Sinds wanneer zijn Poolse jongeren geïnteresseerd in punk?

'Punk begon in Polen net als in het Westen eind jaren zeventig. In Polen ging het om een klein aantal mensen van rijke families, vooral uit Warschau. Het was meer een avant-gardistische elite met mogelijkheden om naar het Westen te reizen. De meeste noemden zichzelf artiesten. Een totaal andere groep – ex-hippies – begon wat later ook met punk, maar meer vanuit een anarchistische of meer algemene politieke visie. Een van de eerste Poolse punkbands was *Walek Dzedzej Punk Band*, een folkachtige provocerende band. In die tijd ontstonden de eerste fazines, o.a. *Kanal Rewe* uit Warschau. In de tijd van Solidarnosc werden festivals georganiseerd, waar veel Poolse punkbands optraden. Op die festivals vond een uitwisseling plaats van fanzines en cassettebandjes.

Door de staat van beleg (december 1981) kwamen al deze activiteiten stil te liggen. Toen men gewend raakte aan deze situatie – voor zover dat tenminste mogelijk is – begonnen de activiteiten weer, maar nu illegaal en daarom minder spontaan. Een nieuwe golf van punkbands kwam op, waaronder *Dezerter*. Het waren nieuwe mensen. De meeste waren erg jong en meer geïnteresseerd in punkcultuur, dan in het radicalisme van de erbij horende subcultuur. *Dezerter* was een van de weinige punkgroepen die door de censuur kwam. Hun manager was een slimme jongen: hij paste hoes en teksten aan. Toch zitten er op hun plaat nog overal piepjes. De oplage van hun plaat was honderdduizend, een kleinere oplage mag niet!

Het is niet zo dat platen van andere bands verboden zijn. De grondwet schrijft vrijheid van meningsuiting voor, maar in de praktijk komt daar weinig van terecht. Je hebt voor alles wat je wilt uitgeven toestemming nodig. Alle platenmaatschappijen zijn staatsbedrijven, die alleen je muziek op plaat willen zetten als de censuurcommissie toestemming heeft gegeven. Dat lukt vrijwel nooit. Ook om aan optredens te komen moeten bands door de censuur komen. De enige manier om dat voor elkaar te krijgen is door de teksten aan te passen. Vaak maken bands satirische teksten. Ook is wel eens voorgekomen dat een band bij het optreden andere teksten zong als van tevoren opgegeven. Toen de promotor dat merkte, trok hij onmiddellijk de stekker eruit. Maar ja, dat is me in Appelscha ook wel eens overkomen...

De bands moeten een enorme creativiteit bezitten om door de censuur te komen. "Ondergronds" wordt wel veel muziek opgenomen en verspreid. "Ondergronds" niet in de zin dat het verboden is, maar dat alles zelf betaald en gedistribueerd moet worden, omdat het niet door de censuur komt. Poolse punkmuziek op cassettes en fanzines worden daarom verspreid via een netwerk van bekende mensen. Als op deze manier honderd cassettebandjes van een opname verkocht worden, is dat veel. In de punkscene wordt ook veel naar Westerse muziek geluisterd: de Crass, Chumba-Wamba, de Ex, etc.'

Wat moet ik me voorstellen bij de punkscene in Polen?

'De subcultuur rond de punkmuziek

bestaat grotendeels uit studenten. In Polen kun je niet werkloos zijn. Mensen zijn daarom vaak als student ingeschreven om niet tien uur per dag in de fabriek te hoeven staan. Of om onder de dienstplicht uit te komen: zolang je ingeschreven staat, hoef je niet in dienst. *Dezerter*, de grote punkband in Polen, is vooral heel populair, omdat geen van de bandleden in dienst is geweest.
De punkscene is erg op het Westen gericht. Ze halen informatie over punk uit *Maximum Rock 'n Roll*, een Amerikaans hardcore maandblad. De inhoud is voor 90 procent a-politiek en gericht op het volgen van de trends. Veel jongeren weten niet veel meer over punks in het Westen dan dat ze met basketballpetjes oplopen en dure gitaren hebben. Ze kijken tegen hen op. De oudere punks uit de gegoede families proberen dit beeld in stand te houden. Zij halen punkmuziek uit het Westen om deze te verkopen in Polen. Het stimuleren van Poolse punkmuziek zou hun afzet doen dalen.
De meer politieke punkbeweging wil juist de Poolse punk stimuleren. Door het kopiëren, overtapen of drukken van eigen blaadjes, muziek en kunst bouwen ze een eigen netwerk op. Jammergenoeg hebben ze geen of weinig eigen middelen: zelfs om iets te kopiëren moet het eerst door de censuur goedgekeurd zijn. Een paar blaadjes werken incidenteel op de persen van Solidarnosc. Hopelijk lukt het om hen vanuit het Westen van meer middelen te voorzien.'

Weet je iets over het bestaan van anarchistische jongerenorganisaties?

'In Polen heb ik gehoord over vier min of meer anarchistische jongerenorganisaties: de RSA (= de beweging voor een alternatieve maatschappij), de WIP (= Vrede en Vrijheid), Het Oranje Alternatief en De Anarchistische Intercity. Ze zijn actief in Gdansk, Warschau en Wroklaw, RSA is vooral tegen de dienstplicht gericht. De dienstplicht is in Polen erg lang en erna moet je in de maatschappij werken. RSA kalkt op kazernes en deelt pamfletten uit tegen het leger, kerncentrales en de nucleaire verwerkingsindustrie. RSA werd nationaal berucht door het organiseren van een protest op 1 mei 1985, toen jongeren de politie te lijf gingen. Vluchtende agenten werden met stenen bekogeld en inwoners van de stad Gdansk moesten hen het huis binnenlaten om hen tegen demonstranten te beschermen. De RSA geeft ook een blad uit: *Homek*. De filosofie van *Homek* is kort gezegd "verbieden te verbieden".
De WIP is een meer algemene jongerenbeweging, bestaande uit anarchisten, hippies, punks, moralisten en politici. Ze komt voort uit de roomskatholieke kerkjeugd. Het is een federatie van groepen. Zij nemen actief deel aan een anti-militaristische campagne. Ze geven een blad, *A-Cappella*, uit waarvan de A omcirkeld is. Vooral in Gdansk zijn ze anarchistisch gericht. De WIP onderhoudt nauwe banden met Solidarnosc-groepen en heeft grote invloed op de gang van zaken in de politieke "ondergrondse".
Het Oranje Alternatief is in Wroklaw het sterkste. Hun acties lijken op die van Provo. Ze lopen bijvoorbeeld met rode regenjassen, rode hoeden of ballonnen over straat. Rood is het symbool van de geheime politie. Ze provoceerden de politie in het begin heel erg, maar nu wordt er meer om gelachen.
De Anarchistische Intercity is een groep, die theoretische teksten uitgeeft. Ze is het meest strikt anarchistisch. Door contacten met een anarchistische uitgeverij in West-duitsland kunnen ze anarchistische lectuur uitgeven zonder toestemming van de censuur te hoeven vragen. Ze zijn bezig een tegeninformatiebureau op te zetten, met de bedoeling de berichten via eigen netwerken te verspreiden.'

Heb je iets gemerkt van contacten van de anarchistische punkscene met andere groeperingen?

'Ja. Zo waren er voor ons naast optre-

dens in de punkscene optredens geregeld in een kunstgalerie en op een plein voor een mijn. Toen we in de galerie optraden, gooiden mensen van de RSA pamfleten in de lucht en verdwenen daarna snel. Het optreden bij de mijn was georganiseerd door de vader van een jongen, die in een punkband speelde. We traden op tijdens de wisseling van de ploegen. Hoe de mijnwerkers reageerden? Ze vonden het maar raar dat we "vies" waren, terwijl we niet werkten. Het geluid van de machine waar onze muziek op leek, was wel aardig. Desondanks waardeerden ze het zeer dat ze een concert te horen en te zien kregen dat buiten de censuur om was geregeld.'

* Meer informatie over de subcultuur in Polen, over tapes, fanzines etc. en ook veel adressen staan vermeld in *Koekrand* (postbus 14767, 1001 LG Amsterdam) van november 1988. Dit nummer verschijnt deels in het Engels omdat het de bedoeling is dat deze informatie verspreid wordt onder jongeren in andere Oosteuropese landen, zodat deze meer over subculturen in 'gelijkgezinde' landen te weten komen.
Ook in het blad *Gogol Boulevard* kun je veel vinden over allerlei alternatieve en anarchistische zaken in de Oostbloklanden. Adres: 151 First Ave 62, New York, NY 0003 USA. Ook kun je voor informatie schrijven naar Arek Marczynski, SP 1811, 50-385 Wroklaw 46 Polen. (MH)

JOEGOSLAVIË: DE CRISIS VAN HET STAATSSOCIALISME EN DE OORZAKEN DAARVAN

Laslo Sekelj

Laslo Sekelj (geb. 1949) is socioloog, werkzaam op het Instituut voor sociale wetenschappen in Belgrado. Hij is de auteur van O anarchizmu *(Over het anarchisme) en is gepromoveerd op een studie over communisme en staat – een kritiek op Marx, de sociaaldemocratie en het bolsjewisme (Prosveta, Belgrado 1988). De vertaling en bewerking van dit artikel is van Bas Moreel.*
Wellicht ten overvloede wijzen we er op dat de Joegoslavische federatie staatkundig bestaat uit zes republieken en twee autonome provincies, waarin een aantal volken en nationale minderheden wonen, die in principe en ten dele in praktijk de grondslag vormen voor de verdeling van Joegoslavië in die acht staatkundige eenheden. (BM)

Iedereen in Joegoslavië – politici, sociologen, communistische machthebbers, opponenten van regiem en gewone burgers – zijn het erover eens dat de Joegoslavische maatschappij en staat in een diepe structurele crisis verkeren. Geen enkel maatschappelijk subsysteem functioneert er nog bevredigend: de bewoners dreigt algemene verpaupering, de levensstandaard bevindt zich op het niveau van de jaren zestig en de staatseenheid dreigt uiteen te vallen. De levenskwaliteit behoort er tot de laagste in Europa, het eens zo welvarende land kampt met een inflatie van meer dan 200 procent, met een schoolstelsel en een gezondheidszorg die op instorten staan, werkeloosheid, materiële armoede en algemene ontevredenheid onder de bevolking.
De politieke oligarchieën die er de touwtjes in handen hebben, proberen deze ontevredenheid af te leiden naar nationalisme en kapitalisme. De aan de macht zijnde communistische partij is uiteen gevallen in acht elkaar bestrijdende nationale partijen. Het enige verschil met het klassieke neostalinisme is dat er nu acht één-partijsystemen zijn in plaats van één. De politieke structuren die de macht in de acht nationale eenheden in handen hebben, zijn bereid

alles op te offeren om hun machtsmonopolie te behouden: communisme, socialisme, zelfs de Joegoslavische staat. *Het staatssocialisme is volledig in elkaar gestort in Joegoslavië, de enige socialistische staat in Europa – naast Albanië – die onafhankelijk van de Sovjet-Unie en op basis van een authentiek eigen revolutie een staatssocialistische orde heeft ingevoerd,* als uitdrukking van de wil van het Joegoslavische volk in 1945. In 1948 werd het land zelfs helemaal onafhankelijk van de Sovjet-Unie. Het staatssocialisme verkeert overal in een crisis maar wat bijzonder is aan de Joegoslavische crisis is dat het een crisis is in de beste variant van het staatssocialisme. *Daarom is het interessanter de oorzaken van de crisis van de Joegoslavische variant van het staatssocialisme te analyseren dan die van de crisis zelf.*

Toen de Communistische Partij van Joegoslavië in de loop van het proces van maatschappelijke transformatie in de jaren 1945/46 de macht in handen nam, vond dit zijn rechtvaardiging in de rol die de CPJ in de nationale bevrijdingsstrijd had gespeeld want de CPJ was toen de enige anti-fascistische kracht die in het hele land aanwezig was. Het doel van de machtsgreep gold de verwezenlijking van Joegoslavië in de betekenis van de vorming van een democratische, federale en politieke staatseenheid en de organisatie van de maatschappij op basis van sociale rechtvaardigheid en gelijkheid om zo een moderniserings- en industrialiseringsproces op gang te brengen. Voor dit programma en op grond van haar rol tijdens de oorlog kregen de Joegoslavische communisten bij de verkiezingen van 1945 algemene steun.

Maar in de praktijk verwezenlijkte de CPJ slechts enkele punten van haar programma en concentreerde zij zich verder op het tot stand brengen van een maatschappijtype van stalinistische snit. Voort dit concept heeft het Joegoslavische volk de CPJ nooit gesteund, noch in 1945/46 noch later. De enorme geestdrift voor een nieuw Joegoslavië en voor de samensmelting van de Joegoslavische nationaliteiten en nationale minderheden tot één Joegoslavië kwam niet in conflict met de concentratie van de maatschappelijke macht in handen van het partijmonopolie dat ook zelf strikt hiërarchisch van opzet was. Het partijmonopolie probeerde de Joegoslavische gedachte te gebruiken als een van de ideologische grondslagen van de staatssocialistische orde. Zoals we nu weten, smeulden regionale en nationale tegenstellingen toen al achter de monolithische façade van het centralisme. Deze ontwikkelden zich nog na de invoering van het arbeiderszelfbestuur in 1950 en de geleidelijke decentralisatie-in-plaats-van-democratisering die haar hoogtepunt bereikte met de grondwet van 1974.

De geschiedenis van Joegoslavië vanaf 1950 wordt gekenmerkt door botsingen tussen *het beginsel van zelfbestuur* als directe democratie en *het beginsel van de dictatuur van het proletariaat,* alias van het staatssocialisme. Dit zelfbestuur, voorgesteld als een geschenk van de politieke elite, diende, samen met Tito's charisma, als een manipulatiemiddel in handen van de politieke leiders. Het zelfbestuur werd van het begin af voorgesteld als decentralisatie-zonder-democratisering, als een beginsel van nationale onafhankelijkheid, verwezenlijkt in de vorm van een nationale staat. Het enige waar het zelfbestuur toe heeft geleid is de totstandkoming in Joegoslavië van acht soevereine staten, acht bolsjewistische eenheden, acht één-partijsystemen.

ZELFBESTUUR

Het zelfbestuur zoals het in Joegoslavië is verwezenlijkt en het politieke systeem dat erop berust, zijn het resultaat van een drievoudige manipulatie van het Joegoslavische volk bedoeld om het machtsmonopolie in stand te houden op een ogenblik dat een diepe structurele crisis luid en op de deuren van de

Joegoslavische maatschappij en staat klopten. Deze drie manipulatiemiddelen of gevallen van manipulatie waren:
(1) Het verschil in stelsel tussen Joegoslavië en de landen van het 'reëel bestaande socialisme', dat wil zeggen van het Oosteuropese staatssocialisme. Bij vergelijkingen met de rest van de wereld en in het bijzonder met de Oosteuropese landen rechtvaardigden de Joegoslavische communistisch zich staats door te wijzen op de positieve verschillen die met het zelfbestuursbeginsel samenhingen: nationale onafhankelijkheid, politieke vrijheid, economische en politieke democratie. De enorme schulden die Joegoslavië inmiddels heeft opgehoopt en de perestrojka en glasnost in Oost-Europa hebben de verschillen tussen het 'reëel bestaande zelfbestuur' en het 'reëel bestaande socialisme' aanzienlijk verminderd en je kunt nu met recht spreken van een *'zelfbestuurde variant van het reëel bestaande socialisme'.*
(2) De bewering dat de Joegoslavische maatschappij geen innerlijke tegenstellingen kent en dat met het karakter van die maatschappij een voortdurend stijgende levensstandaard en zelfs levenskwaliteit/welzijn samenhangt voor alle burgers in die maatschappij: 'het gaat ons ieder jaar beter', 'anders dan in Oost-Europa liggen hier de etalages vol, we hebben vlees en iedereen gaat op reis', een beeld dat nooit de werkelijke toestand weergaf. Tengevolge van een opeenhoping van fouten in de politiek bestuurde economie zijn deze zo vaak met trots genoemde verschillen in levensstandaard en welzijn verdwenen. De onmogelijkheid voor de politiek bestuurde economie om een plaats te vinden in de internationale arbeidsverdeling heeft de pogingen maatschappij en staat in het kader van een partijstaat te moderniseren verijdeld. Geen van de maatschappelijke subsystemen functioneert nog naar behoren. Niet alleen zijn de gunstige verschillen in vergelijking met de landen van het 'reëel bestaande socialisme' verdwenen maar ook één van de wezenlijke elementen van dit tweede manipulatiemiddel.
Dit manipulatiemiddel bestaat behalve in het scheppen van economische illusies in het creëren van vijanden en de stelling dat onze samenleving geen maatschappelijke tegenstellingen kent, omdat zij uit 'werkers' bestaat en niet uit klassen en lagen. Het politieke monopolie heeft zichzelf tot een metafysisch wezen uitgeroepen en wie probeerde een zelfstandig standpunt in te nemen tegenover het autoritaire systeem of puur verstandelijk op structurele gebreken erin of gewoon op overduidelijke blunders wees – zoals de overgang op olie in plaats van de eigen energiebronnen te benutten in de tijd van de oliecrisis – werd eenvoudigweg tot vijand verklaard. Zoals bekend, hebben trouwens alle totalitaire politieke stelsels een immanente behoefte aan vijanden als middel tot politieke mobilisatie.
(3) De gedachte dat het wezen van politieke vrijheid nationale vrijheid is en het wezen van politiek pluralisme territoriaal-nationaal pluralisme, met andere woorden *dat de politiek begrepen nationale identiteit het wezen is van de zichtbaarheid van iemands individuele identiteit.*
Ondanks het algemeen aanvaarde feit dat het politieke monopolie voortdurend tot crisissen leidt, is er niettemin niet de geringste verandering gekomen in het proces van zelfkandidering door het systeem van één-lijstverkiezingen waarbij burgers alleen mogen stemmen en niet mogen kiezen. Het nationalistische etatisme van de acht eenheden van de federatie Joegoslavië dient alleen als een ideologisch manipulatiemiddel dat het politieke monopolie in staat stelt de status quo te handhaven in een polycentrisch staatsbestel.
In een land waar de burgers niet de mogelijkheid hebben de politieke machthebbers te kiezen en de politieke rechten beperkt zijn tot nationale rechten en het politieke pluralisme

tot territoriaal-nationaal pluralisme bestaat een vruchtbare voedingsbodem voor nationalisme. Zoals hiervoor is aangetoond hebben de andere twee manipulaltiemiddelen met het dieper worden van de crisis doodgewoon opgehouden te bestaan. Het nationalisme is daardoor als enig manipulatiemiddel overgebleven. Toen de crisis zulk een omvang aannam dat het politieke monopolie niet langer kon verhullen dat het er zelf de oorzaak en bewerker van was, greep het naar het nationalisme als redmiddel. Het nationalisme berust op het idee van etnische eenheid als samenbindend element van alle klassen en lagen van een maatschappij en als een factor die de verschillen in positie tussen de leden van een natie of federale eenheid (republiek) doet verdwijnen.

De machthebbers die verantwoordelijk zijn voor de bestaande slechte toestand van Joegoslavië als geheel en van de Joegoslavische burgers individueel maar toch hun macht willen behouden, schuiven de verantwoordelijkheid voor de maatschappelijke ineenstorting van Joegoslavië af op andere naties en republieken. Zij trachten veranderingen in de verhoudingen tegen te gaan: *met natie of republiek verbonden oligarchieën blijven aan de macht en houden de kandidaatsstellingen in hun kringetje; zij gaan door de bevolking te mobiliseren door vijanden te creëren; zij leiden de aandacht af naar nationale problemen in plaats van die op de machtsverhoudingen te vestigen waaraan zij hun bestaan te danken hebben.*

ZIGEUNEREMANCIPATIE IN JOEGOSLAVIË

Bas Moreel

In dit artikel over de emancipatie van de zigeuners in Joegoslavië gebruik ik in plaats van het wel als negatief gevoelde woord 'zigeuner' de positief gewaardeerde benaming 'Romi'. En onder emancipatie versta ik verbetering van de materiële en/of sociale positie en/of van de culturele ontwikkeling, (mede) door eigen inspanning van individuele of groepen Romi.
Allereerst wil ik kijken naar de mate van scholing. Voor zover ik weet is daar in West-Europa onder Romi weinig sprake van. De meeste Romi-ouders in West-Europa vinden dat hun kinderen genoeg hebben aan de basisschool.

Trivo Indjić, een socioloog in Belgrado, denkt dat dit komt doordat de economische omstandigheden hier zo zijn dat je met los werk en scharrelen redelijk aan de kost kunt komen. Omdat in Joegoslavië de economische omstandigheden niet zo gunstig zijn is er in ieder geval een aantal Romi-kinderen dat een middelbare en hoge(re) opleiding volgt. In vergelijking met de rest van de bevolking is dat aantal echter nog steeds minimaal. Uit de gegevens van de Joegoslavische volkstelling van 1981 haalt Dragoljub Acković, o.a. voorzitter van de Romi-vereniging van Belgrado, de volgende percentages:

Percentage	*Romi*	*Joegoslavië algemeen*
Geen school of 1-3 kl.	35,7	3,6
4-7 klassen	38,2	19,6
Hele basisschool	18,6	26,9
Meer dan basisschool	6,2	49,5

Van de 6,2 procent Romi die meer hebben dan basisschool heeft 93,2 procent één of andere vorm van voortgezet onderwijs genoten, waarvan 62,6 procent iets dat vergelijkbaar is met LTS of MTS in Nederland, 5 procent heeft gymnasium, 25,6 procent een middelbare beroepsopleiding, 4,1 procent een hogere opleiding, 2,7 procent universiteit.

Aantallen	*Joegoslavië algemeen*	*Romi*
Geen school of 1-3 kl.	130.024	8.614
4-7 klassen	705.025	9.232
Hele basisschool	965.828	4.501
Meer dan basisschool	1.776.638	1.490
Hogere opleiding	145.210	62
Universiteit	204.728	41

Volgens Dr Eajko Djurić, de Joegoslavische secretaris van de wereldbond van Romi, zijn er inmiddels ca tienduizend Joegoslavische Romi met middelbare school, een begrip dat alle vormen van voortgezet onderwijs omvat. De cijfers steken schril af tegen die van de bevolking als geheel maar even goed waren er op 1 januari 1981 in Joegoslavië toch een honderdtal Romi met een hogere opleiding, vooral in de technische beroepen, maar ook artsen, tandartsen, een enkele medische specialist, rechtskundigen, leraren, onderwijzers, journalisten, kunstenaars. Ook in Spanje – dat zelfs een Roma in het Europese parlement heeft – en in Griekenland moeten wat Romi met een hogere opleiding rondlopen, maar niet zoveel als in Joegoslavië. En onder de hoger opgeleiden ontstaat in hoofdzaak de belangstelling voor de ontwikkeling en zelfbevestiging van een groep als geheel.

Als verklaring voor het gaan studeren van Romi-kinderen wordt wel gewezen op de toegenomen welvaart. Daarmee stemt niet helemaal het feit overeen dat je de meeste intellectuele ontwikkeling ziet in de armere landen Joegoslavië, Griekenland en Spanje en dat ook binnen Joegoslavië in de armste gebieden Kosovo en Macedonië het meeste op het gebied van de ontwikkeling van de Romi gebeurt. RTV Priština (de hoofdstad van Kosovo) heeft een wekelijks tv-programma voor en door Romi dat om de twee weken op het landelijke net wordt uitgezonden; radio Prizren heeft een wekelijks radioprogramma voor Romi. In vijf steden in Kosovo wordt in de laagste drie klassen van de basisscholen tweemaal per week een uur les in het Roma gegeven, weliswaar door leerkrachten die daarvoor niet betaald worden. Maar in Prizren is dit schooljaar voor het eerst geld uitgetrokken voor een betaalde leerkracht die op alle basisscholen met Romi-kinderen enkele uren per week les geeft in het Roma aan kinderen die dat willen. Alleen blijken op één van die scholen slechts 19 van de ca tweehonderd Romi-kinderen belangstelling voor die lessen te hebben.

In de welvarendste republiek, Slovenië, zou dit soort voorzieningen helemaal niet bestaan. Over Kroatië heb ik geen informatie gekregen. Op RTV Belgrado verzorgde afgestudeerd politicoloog Dragljub Acković van 1981-1986 een wekelijks radioprogramma van een uur; er kwam een einde aan 'om materiële redenen' toen hij de wens uitte ook betaald te worden, zoals andere programmamakers. Verder zijn er Romi-radioprogramma's op radio Kraljevo (Servië), Sarajevo (Bosnië) en Tetovo (Macedonië), het oudste: sedert 1973.

Bosnië en Hertsegovina is de enige republiek waar de Romi als zodanig een zekere wettelijke status hebben. Zouden de Romi als nationale minderheid erkend worden, dan zouden zij recht hebben op financiering van culturele en andere ontwikkelingsactiviteiten. Nu moet financiering van dat soort activiteiten gebeuren uit de zak van een in het algemeen arme bevolkingsgroep, wat haar ontwikkeling niet bepaald bevordert.

Het uitgeven van Romi-tijdschriften wordt sedert 1935 telkens opnieuw ondernomen – tot nu toe met weinig continuïteit. Het eerste in Joegoslavië uitgegeven tijdschrift was *Romano Lil* (Romikrant), dat Svetozir Simić, zelf geen Roma, in 1935 begon. Vervolgens ontstond in 1975 – toen de wonden van de Romi-vervolging tijdens de nazi-tijd enigszins begonnen te helen – het maandblad *Krlo e Romengo* (De stem van de Romi), dat negen nummers be-

leefde. In 1985 startte kinderuitgeverij 'Dječje Novine' het kindertijdschrift *Čhavrikano Lil* (Kinderkrant), dat de leeftijd van drie nummers bereikte. Daarna kreeg hoofdredacteur Dragoljub Acković een paar keer gelegenheid een bijlage bij het publiekstijdschrift *Blitz* te verzorgen. Het laatste in de reeks tot nu toe is het driemaandelijkse *Khamutne Dive* (Zonnige Dagen), begonnen op wereld-Romi-dag 8 april 1987 door de uitgeverij van 'Borba', het dagblad van de Socialistenbond (= socialistische partij). Maar na zes nummers haperde de verschijning alweer, ofschoon er kort voor het schrijven van dit artikel toch alweer onderhandelingen met de uitgever op gang waren gekomen.

Wat precies de oorzaken zijn van de steeds weer optredende ademhalingsproblemen van de Joegoslavische Romi-tijdschriften wordt je niet gemakkelijk uit de doeken gedaan maar ongetwijfeld speelt de culturele en financiële zwakte van de doelgroep een belangrijke rol. In zijn *Romany – eternal outcasts*[1], waaraan ik ook enige andere gegevens ontleen, vermeldt Dragoljub Acković ter vergelijking dat in 1980 in Joegoslavië aan minderhedenuitgaven 37 tijdschriften in het Albanees verschenen, vijf in het Bulgaars, negen in het Tsjechisch en Slowaaks, vijf in het Italiaans, 36 in het Hongaars, zes in het Roemeens, negen in het Rutheens en acht in het Turks.

Acković wijt het verschil alleen aan de onwil van de buitenwereld Romi-uitgaven te financieren – ik neem echter aan dat er van de Romi-wereld zelf te weinig dynamiek uitgaat om dit soort dingen door te zetten, wat niet wil zeggen dat er individueel geen inzet is. Niet te miskennen ontstaat er ook steeds verdeeldheid in de Romi-wereld.

CULTUUR

In 1973 werd in Servië de eerste culturele Manifestatie van Romi in Servië gehouden, gevolgd door verdere manifestaties in de volgende jaren, steeds drie dagen lang. In 1987 was er geen manifestatie door onenigheid. In 1988 'won' de groep 'Smotra' de strijd en trok de organisatie aan zich: één dag, in hoofdzaak één avond in afwezigheid van allerlei individuen en groepen die andere jaren wel hadden meegedaan. Het publiek bestond op een tweetal uitzonderingen na geheel uit Romi. De actieve Dragoljub Acković was er niet, evenmin als Ir Sait Balić en Dr Rajko Djurić, de Servische voorzitter en secretaris van de wereldbond, de verliezers in de strijd om de organisatie. Wel was RTV Priština er om het programma en allerlei interviews op te nemen.

Ik was één van de weinigen, zo niet de enige, die aan het perstafeltje een exemplaar van het op doorslag vermenigvuldigde programma in ontvangst kwam nemen. Maar het publiek klapte enthousiast voor ieder onderdeel (en bij de twee toneeluitvoeringen (door groepen uit Kosovo) zelfs voor iedere scène) van het avondprogramma en de liederen in het informele naprogramma gezongen met de trillende stemtechniek die veel Romi-zangers hebben ontwikkeld sneden mij door de ziel, zoals verder alleen 'Amsterdam huilt', mits goed gezongen, dat kan. Niet bepaald een avantgardistisch gebeuren maar emancipatie begint nu eenmaal met het durven zijn en uitkomen voor wie je bent. Er wordt inmiddels geschat dat honderdduizenden Romi niet voor hun nationaliteit durven of willen uitkomen en zich in Joegoslavië – waar dat kan – niet als Romi laten registreren.

Wel avantgardistisch werkt de Romi-toneelgroep 'Prhalipe' (Broederschap) uit Skopje, waarvan ik een paar jaar geleden 'Golubi' (De duiven) zag en dit jaar 'Sade Marat' van Peter Weiss. Het totale repertoire omvat zes stukken. De groep heeft ook buiten Joegoslavië enige bekendheid en trad in Nederland bijvoorbeeld op in Rotterdam, Utrecht

en Amsterdam, waar zij in 1980 optrad in het kader van het Festival of Fools. Begin december zou zij in Mülheim optreden op het Theater an der Ruhr. In feite treedt de groep meer op voor niet-Romi dan voor Romi, zij ziet zich meer als een stem van de Romi, wat ook door niet zo ontwikkelde Romi toch wel wordt gewaardeerd.

Regisseur Burhan Rahim streeft naar een verbinding van de westerse toneelcultuur, waarin de tekst in het algemeen in de eerste plaats komt, met die van India, waarin het lichaam de hoofdrol speelt: dansen, lichaamsbewegingen, zingen, muziek. Westerse regisseurs gaan naar India om de Indiase toneelcultuur te bestuderen: 'Wij hoeven daar niet heen, wij hebben India in onze buik' (ik veronderstel dat de vrijwel bewezen theorie dat de Romi uit India stammen, bij de lezers bekend is). In 'Golubi' en 'Sade Marat' speelden sterke lichaamsbewegingen en verplaatsingen plus schreeuwen een bijna overheersende rol in verhouding tot de tekst. De groep bestaat achttien jaar en telt een vijftiental leden, die, zij het bescheiden, van hun spelen leven. Waarom niettemin ook Joegoslavische Romi de toneelgroep 'Romen' uit Moskou het enige Romi-beroepstheater ter wereld noemen, begrijp ik niet. Mogelijk kleeft de staatspappot beter bij: 'Prhalipe' is wat verloop door de onzekere positie van de spelers wat betaling betreft. 'Romen' vertoonde afgelopen zomer in Parijs een Brezjneviaans avantgardisme met 'Du schwarzer Zigeuner, spiel noch einmal das Lied' als stelregel.

In het augustusnummer van *O Drom*[2] staat een verslag van een congres van de Amerikaanse Gipsy Lore Society waaruit je de indruk krijgt dat daar vooral niet-Romi 'romologen' over Romi gesproken hebben. In Joegoslavië wordt het Romi-onderzoek in ieder geval niet helemaal aan niet-Romi overgelaten en gaat de buitenwacht, als zij een congres over Romi organiseert, niet om de Romi deskundigen heen. In januari 1989 spreekt Rajko Djurić op een door de Servische Academie voor Kunsten en Wetenschappen (SANU) georganiseerd congres over de situatie en de vooruitzichten van de Romi in Joegoslavië. Op het 14e Wereldcongres van Antropologen in juli jl. in Zagreb leidde Dragoljub Acković de sektie 'De Romi, reizigers uit de Punjab'. In november zou dezelfde Dragoljub Acković op een congres van de eerder genoemde SANU van genocide spreken over de pogingen tot uitroeiing van de Romi door de nazi's. In juni 1986 was de Wereldbond van Romi medeorganisator van het wereldcongres 'Taal en cultuur van de Romi' in Sarajevo.

De groei van een intellectuele Romi-elite – en de minstens morele steun van niet-Romi – geeft hoop dat althans de Joegoslavische Romi eens hun positie aan de rand van de samenleving zullen verlaten.

NOTEN

(1) Dragoljub Acković, *Romany – Eternal Outcasts.* Tekst voor Nationaal Seminar on Education in Multinational Societies, Ljublana, 14-17.10.1985. Niet uitgegeven manuscript. (2) Leo Lucassen, Wim Willems, Gypsy Lore Society jubileert. In *O Drom,* Tijdschrift over Zigeuners, Amsterdam. No. 7, aug. 1988, pp. 14-16.

DE AS 85

De AS 85, te verschijnen in maart 1989, zal gewijd zijn aan *Anarca-femin isme.*

ALTERNATIEVE CULTUUR IN DE DDR

Peter Böthig*

In juni 1986 vond in de Oostberlijnse Samariterkirche *een tentoonstelling plaats. Het onafhankelijke Berlijnse tijdschrift* Schaden *had verwante groepen voor een gemeenschappelijke presentatie uitgenodigd. Gehoor gaven* Und *en* Undsoweiter *uit Dresden,* A3 *uit Karl-Marx-Stadt,* Galeere *uit Halle,* Anschlag *uit Leipzig en* Mikado, Entweder-oder *en* Ariadnefabrik *uit de Hauptstadt.*

Aldus kon een groter publiek kennis maken met datgene wat in kleine kring reeds een grote naam had. Een maand lang kon er gelezen en gebalderd worden in allerlei uitgaven en kon er met de uitgevers en schrijvers van dat alles van gedachten gewisseld worden. Verder waren er lezingen, super-8-film-presentaties en rock-concerten. Andermaal droeg *de kerk* bij aan de presentatie van groepen kunstenaars die een aantal jaren vooral *buiten* de officiële circuits gewerkt hadden! Dit stemt zondermeer hoopvol, alhoewel de kerk het ook herhaaldelijk heeft af laten weten....
Het maken van mappen grafiek en boeken met teksten van onofficiële schrijvers heeft hier een lange traditie. Na de cultuurpolitieke breuk van 1976 – waarvan de uitwijzing van Wolf Biermann een treurig voorbeeld was – zagen vele jonge dichters zich genoodzaakt naar nieuwe publikatiemogelijkheden uit te zien. Uit datgene wat ontstond als een antwoord op de verscherpte censuur en allerlei andere bureaucratische rompslomp ontwikkelde zich al gauw tot een eigen esthetica. Een waardevolle kern daarvan was de samenwerking van schrijvers met gelijkgezinde schilders, grafici en fotografen. Vooral in Dresden ontstonden aldus *schildersboeken* die tot 1978 in de werkplaatsen van het *Verband Bildende Künstler*, in kleine oplages, gedrukt konden worden. Sinds 1979 moest echter elk gedrukt woord dat niet een geïntegreerd onderdeel was van een grafisch werkstuk, van staatswege goedgekeurd worden. Om het *Ministerium von Kultur* te omzeilen werden in het vervolg daarom teksten steevast grafisch bewerkt: kortom, in hout en linoleum gesneden of in platen geëtst.
Een belangrijke rol speelde daarbij de *Obergrabenpresse* in Dresden, een stad met, zoals bekend, een lange traditie wat houtsnijwerk betreft!
De vele samenwerkingsprojecten zijn inmiddels nauwelijks meer te overzien: Zij lopen uiteen van eenmalige projecten tot, omvangrijke series zeefdrukken, zoals die van uitgever Sascha Anderson, waaraan verschillende beeldende kunstenaars en schrijvers deelnamen.

TIJDSCHRIFTEN

In een enigszins andere richting gingen de rond 1980 opgerichte tijdschriften. Er werd daar afgezien van een *voorzichtige* integratie van woord en beeld. De teksten werden bijvoorbeeld met een doodgewone schrijfmachine vermenigvuldigd. De omslagen echter waren altijd originelen: foto's, grafisch werk, kollages. De afleveringen werden hierdoor, elk nummer afzonderlijk dus, uniek en zijn dan ook nu door velen felbegeerde verzamelaarsobjecten geworden. Een vroege voorloper van deze aanpak was het tijdschrift *Poe-Sie-All-Bum,* later *Poe-Sie-All-Peng* waarvan zo'n twintig nummers in een oplage van 50 stuks verschenen. Het in Dresden, in een oplage van vijftien stuks verschijnende *Und,* opgericht in 1980, was evenwel het eerste echte tijdschrift. Het *Und*-principe was even simpel als doeltreffend: een ieder die een tekst in 15-voud inleverde kon op publikatie rekenen. Het tijdschrift kreeg al spoedig de nodige moeilijkheden met de censuur

en uitgever *Lothar Fiedler* vertrok op een gegeven moment naar West-Berlijn. Anderen zagen nochtans kans om (on)regelmatig het blad onder titels als *Undsoweiter* en *Undsofort* uit te geven.
In 1984 richtten vier jonge schrijvers – *Leonhard Lorek, Johannes Jansen, Frank Lanzendörfer* en *Egmont Hessen* – het tijdschrift *Schaden* op. Er zouden, in een oplage van 40, in het totaal 17 nummers verschijnen. Het laatste nummer verscheen in de herfst van 1987. Ook hier een breuk: wat als een min of meer toevallig trefpunt van min of meer anarchistisch werkende gelijkgezinden, die naar publikatiemogelijkheden zochten, ontstond, werd een blad met een brave redactie, alleszins esthetisch verantwoord en vooral heel erg pretentieus.
In 1985 sloten de dichter Sascha Anderson, de kunsthistoricus Christoph Tannert en schrijver dezes zich aan: het rationele begon het poëtische te begeleiden. Later kwamen er ook schrijvers uit het buitenland (West-Berlijn, Oostenrijk, Roemenië) bij. Na drie jaar bereikte het project evenwel zijn grenzen: de mythe *Schaden-literatuur* ontstond. Het blad begon het ontstaan van vrije literatuur in de weg te staan. Het blad werd daarom opgeheven. Er ontstond evenwel een nieuw initiatief: het tijdschrift *Verwendung* werd opgericht.
In kerkelijke kringen ontstond *Kontext*, een kwartaalblad met bijdragen uit èn over de politiek, de maatschappij en de cultuur. Antroposofen startten *Edison Babelturm*, architecten *Lidane* en het eerdergenoemde *Ariadnefabrik* begon te proberen bressen te schieten in het (post)structuralistische bolwerk...
De tentoonstelling in de Smaritenkirche was bemoedigend: 'die Anregungen waren Ermutigen zum *Selbermachen*'. De autonome kunstuitingen blijven, ook als haar uitdagingen na verloop van tijd consumeerbaar worden, waardevol: als niet te onderdrukken uitingen van de weigering zich aan te passen.

* Oorspronkelijke titel: 'Aufbrüche in die Vielfalt'. Niet eerder gepubliceerd. Vertaling en bewerking: Cees Bronsveld.
Peter Bölthig (1958) woont en werkt in Oost-Berlijn. Tot 1986 was hij verbonden aan de Von Humboldt Universität aldaar. Sedertdien werkt hij freelance. Böthig publiceerde o.a. *Recht ströme wie Wasser* (Wichern, West-Berlin 1988), een bijdrage in de bundel *Sprache und Antwort* (Fischer, Frankfurt a/M. 1988) en vele artikelen in tijdschriften en dagbladen in de DDR, de BRD en Oostenrijk.
Onlangs was in Keulen de tentoonstelling *Fotografie in der Kunst der DDR* (20.9-18.10.1988) te zien. De catalogus hiervan verscheen als Nr. 7 van het Westberlijnse tijdschrift *Niemandsland* (244 blz., 24 DM, distributie in Nederland: Idea Books, Nieuwe Herengracht 11, 1011 RK Amsterdam), waarin o.a. een bijdrage van de in de tekst van Böthig genoemde *Christoph Tannert* over fotograaf Erasmus Schröter (CB).

BLADEREN 8

Het feit dat de Olympische Spelen in 1992 niet naar Amsterdam komen heeft één groot nadeel: ze komen wel naar Barcelona...
Dat was afgelopen zomer al goed te merken. De stad wordt van gemeentewege zichtbaar opgepoetst: zelfs op de meest afgelegen pleintjes stonden de gemeentepompen in de menie! En *de Volkskrant* van 15 oktober j.l. wist te melden dat ook de Barcelonezen, met succes, door het stadsbestuur werden opgeroepen hun beste beentje voor te zetten: *Barcelona, posa t' guapa...* Maar helaas, daar blijft het niet bij. Het stadsbestuur hoopt namelijk ook stedebouwkundig een grote sprong voorwaarts te maken. *Hans van der Wilt*, destijds betrokken bij de Amsterdamse pogingen de Spelen binnen te halen, schreef daarover een zeer informatief artikel in *Intermediair* (18.3.1988).
Intussen ontdekten dit jaar opvallend veel Italianen de stad Barcelona. Natuurlijk: *ik* heb niets tegen Italianen... maar de Barcelonese bevolking wel, zo bleek! *Mijn* vrees is wel dat Barcelona – inderdaad: *Més que mai*, ook al was dat ooit eveneens een reclameslogan – door het massatoerisme verziekt dreigt

te gaan worden. Zelfs (of: juist??) de middenstand voelt het aankomen: die Italianen worden in ieder geval reeds door balende *camareros* als 'de moffen van Zuid-Europa' aangeduid...

Maar misschien valt het allemaal wel mee... tenslotte racet 99 procent van de toeristen de gebouwen, zitjes en lantarenpalen van suikertaart-architect *Antonio Gaudí* af. Of ze nu *de Telegraaf* of het *NRC* lezen: *La Sagrada Familia* is godzijdank een must. 'Het geluk iets ongeremd te kunnen bewonderen is er een dat ons niet alle dagen ten deel valt' schreef kabouterkoning *W.F. Hermans* een jaar of wat geleden in één van voornoemde kwaliteitskranten (*NRC-CS* 17.9.1982) naar aanleiding van Gaudí, wat Hermans betreft de 'grootste architect van de afgelopen tweehonderd jaar'...

Toch zijn er ook verstandige mensen die zich met Gaudí bezighouden. Zo is er aan de TU Delft een Gaudí-werkgroep die hem in een (op kleine schaal verspreide?) publikatie 'een rationalist met een perfecte materiaalbeheersing' noemde. Het boekwerkje dat deze titel droeg heb ik helaas niet kunnen achterhalen. Wel ontving *Bladeren* het proefschrift waarop één van de leden van deze Gaudí-werkgroep, *ir. Jan Molema*, vorig jaar aan de TU Delft promoveerde: *Antoni Gaudí, een weg tot oorspronkelijkheid* (2 banden, 586 blz. Delft 1987, *f*90,–, distributie *Academia* 015-146141). Deze gedegen studie biedt een schat aan informatie over leven en werk van deze omstreden architect al had de uitgave er van een stuk goedkoper gekund. Want de twee banden mogen dan tesamen een slordige 5 kilo wegen, de illustraties (in de tweede band) zijn desondanks zondermeer bedroevend. En tja, Gaudí's Barcelonese bouwwerken komen slechts zeer terloops ter sprake: voor die bouwwerken wordt de lezer naar het eerdere boekje van de Gaudí-werkgroep verwezen...

Hoe 't ook zij: Gaudí's *La Sagrada Familia* is er wat mij betreft na lezing van Molema's werkstuk niet mooier geworden. En het meest verbijsterende van dit bouwsel is nog altijd niet zozeer het *Sosein* maar het *Dasein*: een heuse *kathedraal* in aanbouw! Hoe is dat in godsnaam mogelijk in een stad met zo'n sterke anti-clericale traditie? Deze vraag wordt o.a. ook opgeworden in *Barcelona diagonal*, een door *Marta Giralt Rué* samengesteld 'Stadt-Lesebuch' (Edition Tranvía, Berlin 1988, 223 blz., DM 24,80). De vraag wordt helaas niet beantwoord, nogal flauw wordt vastgesteld dat Barcelona een stad van tegenstellingen is. Toch is de bundel een must voor de Barcelona-fan. Een greep uit de inhoud: *Marta Pessarrodna* schrijft over Barcelona als vrouwenstad, *Christine Bierbach* over de taalproblematiek (*En català si us plau*). De in de stedebouwkunde geïnteresseerden worden bediend door een hoofdstuk *Zur Geschichte der Stadtplanung* èn een bijdrage die de titel *Barcelona und die Architektur* kreeg. Overigens: jaren geleden verscheen er ook een voortreffelijk themanummer van het Nederlandse tijdschrift *Wonen TA/BK* over de architectuur van Barcelona (nr. 1979/8, april) en het zou mij niets verbazen als *Archis*, zoals het blad tegenwoordig heet, binnenkort wéér eens met iets dergelijks zou komen!

Van het revolutionaire Barcelona – hierover schreef *Susanna Tavera i Garcia* in de bundel – is intussen zoals bekend weinig over. Wel verschijnt er een, ik zou zeggen, bemoedigend aantal libertaire bladen. Een greep uit dit aanbod:

- *Lettra A* (Catalaans), Calle Elcano 48, Barcelona (een uitgave van een libertaire groep in de wijk Poble Sec)
- *Polémica* (Catalaans), Ap. de Correos 21005, B. (anarchistisch)
- *Etcétera* (Castilliaans) Ap. de Correos 1363, B. (autonoomliberair; geeft *'Correspondencia de la Guerra Social'*) uit
- *Mujeres Libertarias* (Cast.), c/o CNT, C/ Roger de Lluria 123, B. (blad van CNT-vrouwen met o.a. ook veel aandacht voor literatuur)
- *Solidaridad Obrera*, Pl. Duc de Medicanelli 6, B. (blad van de *CNT de Cataluna*, verreweg het bekendste blad: ook al verschijnt het tegenwoordig slechts eenmaal per kwartaal, is het op de *Ramblas* gewoon bij de kiosk te verkrijgen)

In *Barcelona diagonal* is trouwens ook een tijdschriften-overzichtje te vinden van meer specifieke bladen. Ik kan hier slechts nog het studentikoze *fanzine Icaria* noemen dat bijv. bij *Makoki* (OPl. San Josep Oriol 4) verkrijgbaar is.

Barcelona vormt ongetwijfeld het decor van vele romans, romans die ik niet gelezen heb en het is dan ook zeer te hopen dat uitgeverij *Meulenhoff* een deeltje *Barcelona* aan de *Bibliotheek voor de literaire reiziger* zal toevoegen: al dan niet met een fragment uit *Thomas Mann*'s Buddenbrooks!? In ieder geval wel met een fragment uit *Eduard Mendoza*'s *De stad der wonderen* (De Woelrat, Amsterdam 1988, *f*39,90), al zou *ik* niet zo gauw weten *welk* fragment want dit is het zoveelste *prachtboek* dat ik in deze rubriek kan signaleren.

Mendoza beschrijft de stad in de periode tussen de twee wereldtentoonstellingen die er georganiseerd werden, in resp. 1887 en 1929, de liefhebber van de stad en passant een riem onder het hart stekend: Barcelona, 'postmodern zonder ooit modern te zijn geweest' (*Jan Kuitenbrouwer, Intermediair 15.11.1985*) zal het spektakel van 1992 ook wel overleven...

Al bladerend verlaat ik Barcelona. Spanje nog niet...
Allereerst dient hier namelijk *J. Lechner*'s studie *Weerspiegelingen van Spanje* (Arbeiderspers, Amsterdam 1987, 442 blz., ƒ39,90) gesignaleerd te worden. Lechner onderzocht de belangstelling voor Spanje in Nederland in de periode 1900-1945. 'Niet bestudeerd is de geschiedenis van de Nederlandse vrijwilligers die tijdens de burgeroorlog in de Internationale Burgeroorlog vochten' schreef de auteur in zijn inleiding en inderdaad zijn suggestie lijkt een juiste: zo ongeveer alles staat er in vermeld. Oòk bijvoorbeeld het proefschrift van *Anton Constandse: Le Baroque Espagnol et Calderón de la Barca* (Amsterdam 1951)...
Voorts ontving Bladern het een en ander *uit* Spanje.
Allereerst de studie *Avelino G. Mallada, alcalde anarquista* van de hand van *Ramon Álvarez* (Gijon, 1987, uitgave in eigen beheer, adres van de auteur: c/C. Marx 8-2°C, 33207 Gijon; 340 blz., 900 pts, incl. porto): een indrukwekkende en bij vlagen ontroerende studie van de anarchist *Mallada* die in de jaren dertig een korte periode burgemeester van Gijon (Asturias) was.
Tot slot, wat Spanje betreft meld ik hier een tweetal brochures: één van *Isaac Puente, Independencia, libertad y soberaní individual* (met een voorwoord van de bekende CNT-historicus *José Peirats*) en één van *Vicente Galino Fontaura, La estela de los recuerdos (ideas y figuras)*, beide verschenen bij de *Asociación Isac Puente* (Juan II, 1-1°, Apartado 1687, 01080 Vitoria).

Van Spanje naar *Ecuador*. Daar verscheen een klein maar bijzonder aardig boekje van *Alexei Páez: El anarquismo en el Ecuador* (Corp. Ed. Nacional, Apartado Postal 41-47, Correo Central, Quito, Ecuador; 178 blz., ca. ƒ20,–). Hierin o.a. een algemene inleiding op het Latijnsamerikaanse anarchisme, al ontleent het boekje vooral zijn waarde aan de documenten uit de geschiedenis van het Ecuadoriaanse anarchisme die er in te vinden zijn.
Van Ecuador vervolgens naar Azië. Het Westduitse blad *Trafik* (los 7DM, info: Peter Peterson, Eduardstrasse 4, D-4330, Mülheim 1, BRD) kwam namelijk met een themanummer (*No.28,1988/2*) over *Libertäre Tendenzen in Asien*. De kwaliteit van de bijdragen – waaronder één van *George Woodcock* over de relatie Canada/India! – wisselt nogal maar als geheel is dit nummer zeer zeker de moeite waard.
Inmiddels verscheen ook een *Trafik*-nummer (*No.29, 1988/3*) gewijd aan de *libertaire pedagogiek*: wel aardig, maar weinig echt nieuws.
Waarmee ik definitief weer in Europa, in West-Duitsland nog wel, beland ben.
In West-Berlijn vond onlangs een IMF-vergadering plaats, het kan je nauwelijks ontgaan zijn. Ondermeer vele *Derde Wereld-bladen* (waarover een volgende keer meer!) besteedden er aandacht aan. Het dagblad de *taz* kwam met een uitstekende serie.
Tijdens de protestacties in Berlijn sloeg de politie er weer vrolijk op los. Bij het *Ermittlungsausschuss* (Gneisenaustrasse 2a, 1 Berlin 61) zal ongetwijfeld binnenkort wéér een rapport over het Berlijnse politieoptreden verschijnen. Het laatste rapport dat deze sympathieke club het licht deed zien behandelde tenslotte alweer de periode *1 mei - 12 juni 1987* (Berlin, Jan. 1988, 94 pp., 5DM).
AurorA (Knobeldorfstrasse 8, 1/19) gaf een *Vierfarbplakat* (DIN A2, 10DM) uit naar aanleiding van deze zoveelste *'gelungener Anschlag'* van de Berlijnse politie.
Bij *AurorA* is tevens de studie van *Michael Hermann e.a.* van het gebeuren in en rond de Hamburgse *Hafenstrasse* te bestellen, een boek waaruit o.a. blijkt hoe slecht de berichtgeving over dit conflict was (M. Hermann u.a., Hafenstrasse, Chronik und Analysen eines Konflikt, Verlag am Galgenberg, Hamburg 1987, 258 blz., 16DM).
Van de *Berliner Geschichts Werkstatt e.V.* (Goltzstrasse 49, 1/30) ontving *Bladeren* een aardig boekje over de geschiedenis van de Berlijnse straatnaamgeving. Het heet *Sackgassen, Keine Wendemöglichkeit für Berliner Strassennamen* (142 blkz., 24DM). Een citaat uit het voorwoord: 'Könige, Kaiser und Diktatoren haben immer schon verstanden, ihrer Hauptstadt den eigenen Stempel nicht nur architektonisch, sondern auch durch den weihevolle Akt der Strassennahmenstiftung als Manifestationen ihrer Macht aufzuprägen.' Aan die koningen, keizers en diktators kun je gevoeglijk ook democratieën toevoegen: de in 1946 geplande *Erich Mühsam Strasse* is er tenslotte ook nooit gekomen. De Werkstatt gaf ook een herdruk van het *Berliner Stadtplan* uit *1946* uit: een 'Dokument einer verpassten Vergangenheitsbewältigung

VOOR DE AS

Orde; gravure van K.M. (Leningrad), ontleend aan *Iztok* no. 15.

im Berliner Stadtbild'...

In *Australië* weet men intussen dat wij een grijze *Prins Claus* hebben: een grijze man met grijs haar, grijze schoenen en grijze meningen, zo typeerde de Australische pers hem. De man is inderdaad te betreuren, hij kan en mag immers slechts grijze meningen ventileren... Claus' weerwoord 'maar ik heb helemaal geen grijze schoenen' is dan ook voor alles aandoenlijk. *Prince Charles*, de Britse kroonprins lijkt meer ruimte voor eigen opvattingen te hebben. Zo werd hij onlangs met instemming aangehaald in een boekje over de zgn. Community Architecture. Architecten en stedebouwkundigen van deze stroming benadrukken in ieder geval de waarde van zelfhulp waarmee zij overduidelijk overeenkomsten vertoont met (delen van) de kraakbeweging. Of is dit een voorbeeld van 'te vroeg gejuicht', een schoolvoorbeeld van een geslaagde pogig de notie zelfhulp 'in te kapselen'?
Nick Wates (!) en *Charles Knevitt* (?) schreven een informatief doch nauwelijks kritisch boekje over deze *Community Architecture* (Benguin, London-Harmondworth 1967, 208 blz., ca. *f*25,–).
In *Frankrijk* verscheen de afgelopen jaren, bij *Atelier de Création Liberaire* in Lyon, vier deeltjes met een flink aantal van de *Venetië 1984*-papers. De boekjes met achtereenvolgens als thema *Anarcho-syndicalisme et luttes ouvrières, Aventures de la liberté, L'état et l'anarchie* en *La révolution* kosten alle rond de *f*20 en zijn o.a. bij het Amsterdamse *Fort van Sjakoo* verkrijgbaar.
Bij dezelfde uitgeverij in Lyon verscheen recent een boekje van de filosoof *Jacques Ellul* over *Anarchie et christianisme.* Ik las het nog niet, wel de ronkende bespreking ervan in *Le Monde Libertaire* (No. 721, 13.10.1988). Recensent *Marc Prévôtel* trok alle bakoenistische registers ('God is het kwaad' en zo) open waarop ik mij, bij voorbaat, afvroeg of een anarchist ten onzent het boekje op een zelfde manier zou kunnen 'aanpakken'... God verkeert hier tenslotte *niet* in Frankrijk, *wij* bladeren in een uitermate serieus domineesland waar generaties anarchisten (*Domela, De Ligt*) de morele beginselen die hen uiteindelijk tot een anarchistisch standpunt zouden leiden, voor het eerste aan in het christendom en/of in de Christus-figuur aantroffen!
Zeker, dat is niet altijd zo geweest. En ondanks de *protestantse* traditie in Nederland, is een ontwikkeling 'van christen tot anarchist', zo blijkt, nog steeds niet de meest voor de hand liggende.
In dit licht is het verheugend dat *Ambo* een tijdje terug gestart is met de uitgave van een serie boekjes met teksten van *Nederlandse* filosofen in een reeks die de *Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland* heet. Een twintigtal deeltjes zal er verschijnen waaronder een aantal met teksten van filosofen die voor de *geschiedenis* van het atheïsme en vrijdenken en daardoor ook voc r de actualiteit van groot belang zijn.
Bladeren ontving tot dusverre een tweetal deeltjes: deel 15 met een tekst van *Paul van Hemert* (1756-1825) *Gezag en grenzen van de menselijke rede* (verzorgd door *J.Plat* en *M.R. Wielema*, Ambo, Baarn 1987, 152 blz. *f*24,50) en deel 7 met een tekst van *Dirck Volckertsz. Coornhert* (1522-1590) *Op zoek naar het hoogste goed* (verzorgd door *H. Bonger*, Ambo, Baarn 1987, 159 blz., *f*24,50). Vreemd genoeg rept Bonger in zijn inleiding met geen woord over Coornherts ideeën die tot op de dag van vandaag de kritische juristen van de *Coornhert-Liga* inspireren!

Een van de eerste filosofen die *openlijk* voor een atheïstisch standpunt uitkwamen was *Arthur Schopenhauer* (1788-1860). 1988 was dus een Schopenhauer-jaar, waaraan terecht door het maandblad *De Vrije Gedachte (No. 184, maart 1988)* aandacht besteed werd, zij het door middel van een helaas nogal knullig artikel. Er verscheen daarentegen een uitstekend Schopenhauer-nummer van *Wijsgerig Perspektief* (No.28:4), met bijdragen van o.a. *Wim van Dooren, Peter Engelmann* en *H.J. Pott.* Laatstgenoemde schreef ook een *Inleiding tot het denken van Schopenhauer* die onder de titel *Perssimisme als filosofie* verscheen (Ambo, Baarn 1988, 111 blz., *f*22,50).
Niet onbelangrijk voor het atheïstische denken was uiteraard het verschijnen van Darwins *Origin of Species* in 1859. *Ilse Bulhof* – zij publiceerde eerder o.a. over Freud in Nederland (zie *de AS 79*) – schreef er een boek over: *Darwins* Origin of Species: *Betoverende wetenschap: een onderzoek naar de relatie tussen literatuur en wetenschap* (Ambo, Baarn 1988, 166 blz. *f*39,50) waarin Darwins retorisch-stilistische vaardigheden centraal staan.
Bij *Ambo* verschijnt veel filosofie, dat zal inmiddels duidelijk zijn.
Op *Hans Achterhuis'* nieuwe boek *Het rijk van de schaarste* (Ambo, Baarn 1988, 356 blz., *f*45,–) hoop ik later, hier of elders, terug te komen. Nu kan ik slechts kwijt dat ik het een pedant en slecht boek vond... over een belangrijk onderwerp.
Veel sympathieker was mij de bundel *Bin-*

wegen van *Ton Lemaire* (Ambo, Baarn 1988, 264 blz., *f*39,50). *Lemaire,* die ondermeer in het Nijmeegse, cultureel-antropologie-studenten enig filosofisch inzicht tracht bij te brengen (en hopelijk ook filosofie-studenten enig *cultureel* antropologisch inzicht!?) geeft in deze bij vlagen sterk autobiografisch getoonzette bundel vooral blijk van zijn worsteling met het westerse rationalisme enerzijds en de inzichten van Noordamerikaanse indianenstammen anderzijds. De twijfel overheerst en dat is toe te juichen. In navolging van *Kropotkin* en *Bookchin* lijkt ook Lemaire voor een veelvormig cultureel pluralisme te pleiten. Al met al is Lemaire's bundel een even belangrijk èn goed leesbaar boek als zijn cultuur filosofisch standaardwerk *Over de waarde van culturen* (dat dezer dagen in een goedkope herdruk verkrijgbaar is). Een andere, wat mij betreft wat minder geslaagde studie *De Indiaan in ons bewustzijn* (1986) waarin Lemaire het nota bene presteerde *Columbus* van *etnocentrisme* te beschuldigen zal ik hier maar buiten beschouwing laten.

Met het laatste Ambo-boek dat ik hier wil noemen weet ik vooralsnog eigenlijk geen raad. Het betreft een bundel van de Amsterdamse hoogleraar *Theo de Boer* waarin de filosofie van *Emmanuel Levinas* centraal staat, getiteld *Tussen filosofie en profetie* (Ambo, Baarn 1988, 174 blz., *f*29,50). Wel werd mij duidelijk dat ook *Levinas* vraagtekens zette achter het westers rationalisme en daarmee een hoogst actuele problematiek aansneed.

De van oorsprong *katholieke* uitgeverij Ambo mag zich op filosofisch terrein de laatste jaren kranig weren, de nog altijd behoorlijk protestants-christelijke uitgever *Kok* te Kampen doet zondermeer ook zijn best! Een tijdje terug startte *Kok* de filosofische *Agora*-reeks. Een fenomeen dat een verklaring verdient, deze 'filosoferende' christelijke uitgevers? Ik zou het niet weten. In ieder geval ontving *Bladeren* een nieuwe Nederlandse vertaling van *Kant*'s, oorspronkelijk in 1795 verschenen, *De eeuwige vrede,* ingeleid, vertaald en geannoteerd door *Bernard Delfgaauw* (Kok Agora, Kampen 1986, 100 blz., *f*17,90). Het is misschien aardig hier te melden – Delfgaauw liet dit na! – dat dit bijzonder aardige boekje al eerder in het Nederlands verscheen in 1915, vertaald door ene A.P. Prins, ingeleid door prof. Ph. Kohnstamm en uitgegeven door het Comité *De Europeesche Statenbond* in de *Wereldbibliotheek*-reeks.

Dezelfde *Delfgaauw* verzorgde eveneens de Nederlandse uitgave van *Kant*'s *Over de gemeenplaats: dat kan in theorie wel juist zijn, maar deugt niet voor de praktijk* (Kok Agora, Kampen 1987, 90 blz., *f*17,90). Alleen àl omdat de modale anarchist maar al te vaak met deze gemeenplaats geconfronteerd wordt een absolute must!

Veel minder te spreken ben ik over het boekje *Max Weber, Over klassen, standen en partijen* (Kok Agora, Kampen 1987, 125 blz., *f*19,25). Hoewel de ideeën van Max Weber het zeker verdienen door vertalingen toegankelijk gemaakt te worden, draagt de royale *inleiding* van *Albert Benschap* op Weber's tekst, zo'n anderhalf maal de lengte daarvan, daar niet of nauwelijks toe bij.

Wat de filosofie betreft tot slot een enkel woord over het *Tijdschrift voor Filosofie, Krisis.* Ik noemde dit tijdschrift al eerder in *De AS* (No.79, p.7) maar het verdient zeker ook een keer aparte vermelding in deze rubriek. In *Krisis Nr. 30* (maart 1988) bijvoorbeeld een prima artikel van *Roberto Tjin* over *Panoptisme* (Foucault!) *en paspoorten;* in *Nr. 31* (juni 1988) een interview met *Richard Sennett,* auteur van o.a. *The uses of disorder* (1970), *Authority* (1973) en *The fall of public man* (1974) en in *No. 32* (sept. 1988) andermaal aandacht voor deze Sennett in een themagedeelte over *Stad en moderniteit.*

Tja, *Hans Ramaer* noemde in de vorige *AS* (p. 34) o.a. *Norbert Elias* als een van de voor het anarchisme niet onbelangrijke (tegenwoordige) denkers. Daar hoort *Sennett* wat mij betreft ook bij, evenals *Jacques Donzelot* van wie ik onlangs *L'invention du social, Essai sur le déclin des passions politiques* (Fayard, s.p. 1984, 263 blz., 75 FF) las. En zo zijn er meer 'denkers' wier werk voor de anarchistische theorie van belang is. Wil de anarchistische theorie overleven dan zullen de anarchistische theoretici het debat, nou ja zoiets, met deze 'denkers' m.i. zelfs spoedig aan moeten gaan. Misschien dat de *Clara Meijer-Wichman-prijs* de volgende keer maar eens uitgereikt moet worden aan iemand die *dat* geprobeerd heeft!?

Hans Peter Duerr zou overigens wat mij betreft niet in de prijzen zijn gevallen. *Duerr,* o.a. bekend als redacteur van *Unter dem Pflaster liegt der Strand* opende onlangs in het Duitse weekblad *Die Zeit* de aanval op *Norbert Elias:* zijn *Zivilisation*-begrip zou etnocentrisch zijn. Elias wist dit verwijt echter glashelder te weerleggen en van *Duerr* werd helaas niets meer vernomen (*Die Zeit,* Nrs. 1988/21, 22 & 25, – met dank aan Susann).

Ik ben toe aan het *juridische nieuws.*

Bladeren ontving het proefschrift van *J.A.O. Eskes, Repressie van politieke bewegingen in Nederland, een juridisch-historische studie van het Ne-*

derlandse publiekrechtelijke verenigingsrecht gedurende het tijdvak 1798-1988 (Tjeenk Willink, Zwolle 1988, 643 blz., *f*85,–). Wat een historisch proefschrift had moeten worden werd 'door omstandigheden', te weten de opkomst van de CP en de NVU een hoogst actuele studie: Eskes' boek werd er in ieder geval zo'n twee maal zo dik door. Het bleef echter zeer leesbaar, al bevestigde het mijn (voor?)oordeel over de juristerij: *helaas* van groot maatschappelijk belang... Misschien dat ik dáárom de historische delen van Eskes boek het interessantste vond: de weigering van de rechtspersoonlijkheid (1884) en de verbodenverklaring (1894) van de Sociaal-Democratische Bond, de Antirevolutiewet van 1920, en vooral: de geweigerde goedkeuring van de statutenwijziging van de vrijdenkersvereniging De Dageraad (1924).
Thom Holterman wees mij voorts op het volgende.
Er staat nieuwe wetgeving op stapel die het verschijnsel 'totaalweigeren' moet gaan reguleren. Twee bijdragen hierover in het *Nederlands Juristenblad* (1988/24) van resp. *Th.W. v.d. Bosch* (oud-president van het Hoog Militair Gerechtshof) en *Th. de Roos* (advokaat van menig dienstweigeraar). Voor hetzelfde tijdschrift schreef *T. Prakken* het artikel *Doodstraf: nieuw penitair beleid (NJB, 1988/32).* Prakken spreekt van *socioporno* en concludeert dat *Korthals Altes*, gelet op zijn lauwe reactie op een van zijn beleidsmedewerkers die voor de herinvoering van de doodstraf pleitte, het idee niet ongevallig is: de doodstraf is óók een antwoord op het zogenaamde cellentekort... In dit nummer ook een artikel van *T. Hoogenboom* over de geruisloze afschaffing van de B-status voor vluchtelingen en in een volgend nummer (*NJB, 1988/33*) schrijft *J. Naeyé* over de voorgenomen legitimatieplicht voor gekleurde Nederlanders.
Gelukkig maar dat er ook kritische juristen zijn...

Ik ben weer uitgebladerd en bedenk me dat ik niet aan *Oost-Europa*, waarover de laatste tijd zeer veel verscheen, in allerlei bladen, toegekomen ben. Maar gelukkig: ik kan zowaar *Richard Nixon* citeren uit zijn recente boek *1999, Victory without war. Floris van Straaten* citeerde daaruit (*NRC-Z*, 1.10.1988) het volgende: 'Als wij steeds maar concessies doen zodra er in de Sovjet-pers artikelen verschijnen over de problemen in de Sovjet-Unie, zal Moskou strategische winst boeken *terwijl wij krantenknipsels verzamelen*' (curs. CB).
Nixon's Koude Oorlogsdenken mag dan enigszins gedateerd aandoen, deze 'krantenknipselsverzam .aar te R.' voelt zich 'toch eigenlijk best wel' een beetje aangesproken... (CB)

BOEKBESPREKINGEN

MINDER STAAT – MEER MAATSCHAPPIJ

Het anarchisme als maatschappelijk beginsel kenmerkt zich door het fundamenteel in twijfel trekken van de aanvaardbaarheid van de bevoegdheid tot opgelegde dwang. Dit loopt uit op een afwijzing van instituties met behulp waarvan sommigen over vele anderen kunnen heersen. Deze afwijzing betekent nog niet een afwezigheid van handelingskaders, die patronen vormen voor het sociale leven. De nog aanwezige handelingskaders leveren de orde die de mens zelf 'maakt'. Het anarchisme drukt dus wel een verzet uit tegen ondermeer onderwerping, uitbuiting, vervreemding, maar niet tegen 'ordening'. Dat is een van de cruciale punten waarover mijn eigen boek *'Recht en politiek organisatie'* (Zwolle, 1986) handelt. Het gaat dan om wat wel het 'constructief anarchisme' heet en wat naar zijn uitingsvormen ook wel 'pragmatisch anarchisme' wordt genoemd. Het boek van de Duitse politicoloog Rolf Cantzen past in die anarchisme-opvatting. Daarvan getuigt alleen al de titel van zijn boek: *Minder staat – meer maatschappij; Vrijheid – ecologie – anarchisme.*
Na een uitgebreide inleiding over de aanleiding en de problematiek in het boek, gaat Cantzen in op het anarchisme van de 'klassieken'. Eerst gaat zijn aandacht uit naar de conflictueuze kant, die anarchisten in het verleden ten aanzien van bestaande hiërarchie-concepten in de oppositie dreef (hfdst. II). Daarna bespreekt hij de maatschappelijk-organisatorische (hfdst. III), de economische (hfdst. IV) en de sociale (hfdst. V) alternatieven van ondermeer Proudhon, Bakoenin, Kropotkin en Landauer. Vervolgens richt zijn aandacht zich op de verhouding ecologie en anarchisme (hfdst. VI), om tenslotte kort zijn visie te geven op de betekenis van anarchistische theorieën voor zeer complexe, Westerse industriële maatschappijen (hfdst. VII).
Het boek is met sympathie voor het anarchisme geschreven. Door zijn opzet zit er nogal wat herhaling in en de uitweidingen

over de anarchisme-opvattingen van de klassieken bieden voor ingevoerden weinig nieuws.
Het belang van het boek is dat daarin de discussie wordt aangegaan waarom en hoe een herontdekking van anarchistische ideeën zinvol kan zijn. Het betoogde komt erop neer de theorie van de ontkenning van de staat te laten uitlopen op een constructief-anarchistisch maatschappijbegrip. Menig anarchist wil daar niet aan vanwege de emotionele overbelasting van het staatsbegrip. Dit leidt bij hem of haar tot een negatieve fixatie op de staat en blokkeert daardoor een gedifferentieerde staatskritiek. Dit type discussie doet zich in Nederland ook voor als ik de reacties bekijk, die loskwamen naar aanleiding van teksten over een 'libertaire staatsopvatting'. Wat dat aangaat, lijkt men hier op de discussie voor te liggen. Dat kan ook vermoed worden ten aanzien van een ander punt.
Cantzen kritiseert de naturalistische inslag in het denken van Bookchin waar deze alle heil van de ecologie verwacht. Maar in de inleiding van de door het Anarchisties Kollektief Utrecht in 1977 uitgebrachte bundel teksten van Bookchin treft men ook een aantal kritische kanttekeningen ten aanzien van Bookchins manier van betogen en veronderstellen aan. Toch is het goed bij Cantzens kritiek stil te staan waar deze de verhouding anarchisme en ecologie bespreekt.
Cantzen gaat uit van twee optieken: een die vanuit 'de mens' de ecologie benadert, de antropocentrische optiek, en de ander die dat vanuit de natuur doet, de naturalistische optiek.
De naturalistische optiek claimt een wetenschappelijke grondslag omdat er gewerkt wordt met natuurwetenschappelijke observaties die tot beschrijvende uitspraken leiden. Uit deze beschrijvende uitspraken worden, met aanspraak op logische noodzakelijkheid voor het menselijke samenleven, normatieve conclusies getrokken. Dus uit het 'zijn' wordt het 'behoren' afgeleid. De natuur streeft naar 'evenwicht'. Een natuurwetenschapper beschrijft dit naar aanleiding van door hem of haar gedaan onderzoek. Vervolgens stellen anderen 'evenwicht' binnen de sociale ecologie weer voor als een nastrevenswaardige toestand. De beschreven evenwichtstoestand in de natuur wordt nu een voorgeschreven evenwichtstoestand voor menselijk samenleven.
De argumentatiemethode is bekend. Ondermeer in het sociaaldarwinisme komen we die tegen. Het merkt op dat het in de natuur toch gaat om de 'strijd om het bestaan', om 'de sterksten zullen overleven'. Wel, in de mensenmaatschappij hoort het ook zo te zijn. Dat levert een gezonde produktiemaatschappij op: de zwakke fabrieken gaan failliet en we houden alleen 'sterke bedrijven' over. Het sociaaldarwinisme is een van de filosofieën waarmee het bestaan van de kapitalistische maatschappij (en erger) gerechtvaardigd wordt.
Cantzen wijst deze vorm van argumentatie af, niet alleen omdat er een ongeoorloofde stap van beschrijven naar voorschrijven (van descriptieve uitspraken naar normatieve uitspraken) wordt gezet, maar ook omdat verschillende siutuaties als gelijk, als analoog aan elkaar worden behandeld. Omdat in het dierenrijk dieren zich zó gedragen, daarom zouden mensen in het mensenrijk zich ook zo gedragen. Wat Cantzen bij Bookchin bestrijdt is dat deze beschrijvende begrippen (evenwicht bijvoorbeeld) een normatieve betekenis verleent om deze door een analoge conclusie op maatschappelijke organisatievormen over te dragen. De natuur is veelsoortig, decentraal, complementair en niet-hiërarchisch gestructureerd, derhalve zal de maatschappij ook zó gestructureerd moeten zijn. Nu is het heel goed mogelijk dat het aardig zou zijn als de maatschappij zo gestructureerd was, maar men moet zich niet van een 'naturalistische drogrede' willen bedienen om het betreffende idee aan de man te brengen. Cantzen kiest ervoor dit te doen vanuit een antropocentrische optiek, die ook door een aantal klassieke anarchisten werd gehuldigd.
Binnen de antropocentrische optiek leeft dat de zelfbepaling van de mens niet ondergeordend mag worden aan bovengeschikte ordeningen (als staat/kerk/patriotisme). Een antropocentrisch uitgangspunt van de ecologie gaat bovenal uit van de voorwaarden van het menselijk bestaan. Over die voorwaarden zullen we het met elkaar in (politieke) discussie eens moeten worden. Ze liggen dus niet vast en zijn niet met behulp van een naturalistische optiek te activeren (omdat zoiets uitloop in drogrede). De discussie over de voorwaarden vindt in een (langzaam) mmaatschappelijk proces plaats. Cantzen zet dit proces in het teken van de pragmatische formule 'minder staat – meder maatschappij'. Daarbij stelt hij zich voor dat tegelijk gewerkt dient te worden aan ontstatelijking van de maatschappij én aan vermaatschappelijking van de staat. Om het gevaar van kanalisatie van radicale oppositie te ontlopen, zullen anarchisten in dat geval 'sy-

steemveranderende' hervormingen bepleiten.

Cantzen bespreekt dit soort zaken uitvoerig. Zonder het op alle punten met hem eens te zijn, verschaft zijn boek vele punten om daar eens over na te denken, en wie weet komt daaruit nog eens een 'reflexief anarchisme' voort. (ThH)

R. Cantzen, Weniger Staat – mehr Gesellschaft, Freiheit – Ökologie – Anarchismus; Fischer, Frankfurt a.M., 1987; 264 blz.; 15DM.

DOMINEES

Herman Noordegraaf en Wim Robben hebben nuttig werk gedaan. Ze verzamelden alle herinneringen en herdenkingsartikelen die na de dood van ex-dominee en anarchist Bart de Ligt in 1938 op de meest uiteenlopende plaatsen zijn verschenen. Bovendien bevat hun herdenkingsboek bibliografische en biografische gegevens, alsmede alle teksten van de twee Bart de Ligt-bijeenkomsten die in 1983 zijn gehouden (zie ook De AS 62).

Dat De AS 64 (Een libertaire staat?) vele tongen heeft losgemaakt, blijkt nog eens uit een zojuist verschenen uitgave van de PPR. Naast prietpraat bevat deze bundel ook hele zinnige artikelen, onder meer dat van Rouke Broersma ('Het proces tegen de staat., Over zin en onzin van libertaire staatsopvatting'). (HR)

Herman Noordegraaf en Wim Robben (red.), Drie generaties spreken over Bart de Ligt (1883-1938) als vredes-activist, christen-socialist, anarchist, vrijdenker en humanist; Bart de Ligt-Fonds, pb. 90, 5280 AB Boxtel, (i.s.m. SVAG, Zwolle) 286 blz., f26,50.

K.W. van der Hoek en H. Schoen (red.), Narren in domineesland. Artikelen over politiek en beleid in de jaren negentig. Rijp, maar vooral ook groen; PPR-Studiestichting, 1e Weteringdwarsstraat 4, 1017 TN Amsterdam, 136 blz., f15,–.

STUDIES OVER BAKOENIN

Aan het begin van deze eeuw kreeg de Russische historicus A.A. Kornilov als eerste buitenstaander toegang tot het familiearchief der Bakoenins. Het door hem verrichte onderzoek resulteerde in 1915 in de eerste gedetailleerde geschiedenis van Bakoenins jeugd. Bijna twintig jaar later werden de brieven en geschriften uit deze jeugdjaren uitgegeven door J. Steklov, die al een grote Bakoenin-biografie op zijn naam had staan. Het was vooral op basis van het door Kornilov en Steklov verrichte werk dat A. Mendel zich kon zetten aan het schrijven van een psychologische benadering van Bakoenin.

Mendel bedrijft 'psycho-history'. Dat is een tak van geschiedbeoefening die zich bezig houdt met de bestudering der psychologie van belangrijke historische aktors, waarbij dan gebruik wordt gemaakt van Freuds psychoanalyse. Een dergelijke methode was in de jaren dertig al eens op Bakoenin toegepast door I. Malinin, die meende een Oedipus-complex te ontwaren, dat hij vervolgens weer verantwoordelijk stelde voor praktisch het hele leven en denken van zijn subject. Ook Mendel komt tot die conclusie, al verschilt hij op diverse punten van mening met Malinin (vgl. p. 449). De titel van het boek, *'Roots of Apocalypse'*, dekt de lading volkomen. Niet alleen verwijst dit naar de psychologische benadering, ook wordt er min of meer mee duidelijk gemaakt dat Bakoenin zich volgens Mendel nooit geheel kon losmaken van een zeker religieus denken.

Opmerkelijk is dat hij, blijkens de achterin het boek opgenomen bibliografie, Henri Arvons *Bakounine, absolu et révolution* (1972) niet lijkt te kennen. Verder moge uit deze titel ook al blijken dat hij weinig goeds over heeft voor zijn hoofdpersoon, wiens denken hij zelfs een 'threat to freedom' acht. Het precieze hoe en waarom moet men in al zijn complexheid maar zelf nalezen, maar hier zij reeds gezegd dat het boek bij mij een wat onbevredigende indruk naliet. Dat is terug te voeren op de benadering: psycho-history, tenminste zoals ze hier bedreven is, lijkt me wat al te speculatief. Is het niet wat ver gezocht om Bakoenins hele revolutionaire retoriek af te doen als een vorm van escapisme voor oedipale trauma's, en zijn hele anarchisme te beschouwen als een 'political mask'? Belangrijker dan de vraag naar de 'roots' van Bakoenins politieke optreden lijkt mij bovendien de vraag naar de inhoud, gevolgen en eventuele 'actualiteit' daarvan. En dat zijn kwesties die bij Mendel naar het tweede of derde plan zijn verwezen.

Die bezwaren gelden edveneens voor de niettemin originele studie van A. Kelly. Ook zij gelooft niet dat Bakoenin werkelijk de 'apostel van de vrijheid' was zoals hij door zichzelf en vele ander werd gezien. Ter adstructie van die bewering wijst zij natuurlijk vooral op zijn ontwerpen voor autoritair geleide, geheime organisaties en zijn betrekkingen met Netsjajev. Zijn anarchisme was dus inconsistent. De oorzaak daarvan is er volgens haar in gelegen dat Bakoenin zijn hele leven (dus niet alleen in zijn Hegeliaanse tijd) trouw bleef aan idealistische theo-

rieën. Altijd bleef hij een van zichzelf en de maatschappij vervreemde, typisch Russische, intellectueel die bleef streven naar het idealistische ideaal van harmonische 'Eenheid'. Vrijheid was voor hem vooral Eenheid, die slechts te bereiken was door eliminatie van de bestaande toestand.
Belangrijk is nu dat dit voor Bakoenin (alles volgens Kelly) vooral een *persoonlijke obsessie* was, hetgeen de autoritaire trekken gedeeltelijk verklaart; op het stuk van de middelen op weg naar de vrijheid was hij bereid water bij de wijn te doen ten behoeve van bevrediging van zijn eigen wensen. Van het volk en zijn wensen begreep hij nooit veel. Altijd bleef dat voor hem een abstractie waarop hij zijn eigen aspiraties projecteerde, om die vervolgens te verheffen tot 'revolutionaire volksinstincten'. Omdat het proletariaat zich vaak niet bewust was van zijn eigen wil dienden geheime revolutionaire organisaties dat in goede banen te leiden. Vanuit dit op de hele maatschappij geprojecteerde streven naar Eenheid van een vervreemde en gefrustreerde intellectueel verklaart Kelly waarom 'absolute dictatuur' en 'absolute vrijheid' elkaar bij Bakoenin niet alleen uitsloten, maar zelfs noodzakelijk in elkaars verlengde lagen.
Een van de grootste hinderpalen bij de bestudering van Bakoenin is dat deze nooit een samenvatting van zijn denkbeelden heeft nagelaten. Weliswaar is hij daar enkele keren aan begonnen, maar zoals hij zelf schreef: 'Écrivain peu sobre et encore moins exprimenté, j'ai quelquefois l'air de divaguer et de perdre de vue le but de la marche que j'ai entreprise'. Hij kwam dus vaak heel ergens anders uit dan waar hij oorspronkelijk heen wilde. Bovendien bleef het merendeel van zijn manuscripten onvoltooid, en moeten zij altijd bestudeerd worden in relatie tot hun biografische context. Door dergelijke problemen is het moeilijk uit zijn schriftelijke nalatenschap een coherente filosofie te destilleren.
Deze taak heeft nu Richard B. Saltman op zich genomen, en dat zal hem door velen in dank worden afgenomen, temeer daar slechts weinigen vóór hem zich daaraan hebben gewaagd. Na te hebben verklaard waarom zoveel schrijvers, als Kelly en Mendel, in Bakoenins leven en werk (ten onrechte volgens Saltman) een paradox menen te ontdekken (hoofdstuk I) behandelt hij de kern van diens sociale en politieke filosofie; zijn theorie van de vrijheid (II), kritiek op staat, wetenschap en kapitalisme (III) en zijn revolutietheorie (IV). Na de welhaast onvermijdelijke vergelijking van deze denkbeelden met die van Marx wordt tenslotte op de (volgens Saltman grote) betekenis van Bakoenin als politiek denker benadrukt, niet alleen voor de 19e-eeuwse wereld waarin hij zelf leefde, maar ook voor ons! (CR)

Mendel, Arthur P., Michael Bakunin, Roots of apocalys, New York (Praeger Publishers) 1981, X + 517 blz., f136,50.
Kelly, Aileen, Mikhail Bakunin, a study in the psychology and politics of utopianism, New Haven/London (Yale University press) 1987², 320 blz., f45,40.
Saltman, Richard B., The social and political thought of Michael Bakunin, contributions in political science no. 88, Westport/London (Greenwood press) 1983, XVIII + 199 blz., f132,–.

MACHT OF EIGENDOM?

De socioloog Dick Pels, die jaren geleden in *De Gids* over William Godwin publiceerde, heeft een voor anarchisten belangwekkend boek geschreven. Maar het wordt de lezer niet gemakkelijk gemaakt. Wie niet is ingevoerd in academische discussies en het bijbehorende jargon, loopt al snel de kans het spoor bijster te raken. Bovendien haalt Pels te veel zaken tegelijk overhoop, is zijn aanpak te ambitieus. Dat neemt echter niet weg dat men de vragen die hij probeert te beantwoorden niet kan negeren. Sterker zelfs: ze behoren in de anarchistische theorievorming een belangrijke plaats in te nemen.
Pels stelt dat de begrippen *macht* en *eigendom* geen absolute tegenpolen zijn. Veeleer overlappen ze elkaar voor een deel; in ieder geval zijn ze moeilijk af te bakenen. Sinds hun ontstaan aan het eind van de middeleeuwen – niet toevallig samenvallend met het ontstaan van de nationale staat en het kapitalisme – kunnen we de historische ontwikkeling van beide begrippen volgen aan de hand van de rivaliserende theorieën die ze hebben opgeleverd. Controversen in de politieke filosofie en – sinds de vorige eeuw – in de sociale wetenschappen zijn steeds uitgevochten onder de noemers 'macht' en 'eigendom', waarbij de verschillen telkens werden aangescherpt.
Pels, die overigens sterk op de inmiddels overleden socioloog Gouldner steunt, ziet de traditie van het centraal stellen van macht (soevereiniteit) tot volle wasdom komen bij Hobbes. Vervolgens ontwikkelt het begrip zich via Montesquieu, Hegel, de klassieke anarchisten, de sociaaldemocratische revisionisten en enkele belangrijke stromingen in de sociologie. Het huidige eindpunt van die traditie is volgens Pels te vinden bij Foucault.

Daartegenover staat de traditie van het centraal stellen van de eigendom, met macht als een daarvan afgeleid begrip. Deze traditie vindt zijn vorm bij Locke en loopt vervolgens via Adam Smith en Karl Marx door tot de hedendaagse neo-marxistische ideeën op terreinen als de economie, sociologie en politicologie.

Het meest bekende voorbeeld van de rivaliteit tussen de beide tradities vormt de strijd tussen anarchisten en marxisten. Het hoofdstuk waarin Pels die strijd analyseert behoort tot de beste gedeelten van zijn boek, al begrijp ik niet waarom bij Max Stirner in de Engelse vertaling heeft gelezen. (HR)

Dick Pels, Macht of eigendom? Een kwestie van intellectuele rivaliteit. Van Gennep, Amsterdam, 1987, 266 blz., f38,50.

INTERNATIONAAL VROUWENRECHT

Eind vorig jaar organiseerde de vakgroep Staats- en bestuursrecht van de Juridische Faculteit aan de Erasmus Universiteit Rotterdam een conferentie 'Internationaal recht voor vrouwen'. Daaraan zat over dat onderwerp een project verbonden, dat begin 1985 binnen de redactie van het Nederlands Juristenblad geboren werd ondermeer gesponserd door de Erasmus Universiteit, de Gemeente Universiteit van Amsterdam, het Nederlands Juristenblad en het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. Het materiaal dat voor het project verzameld is, wordt overgedragen aan het *Clara Wichmann Instituut* te Amsterdam (gevestigd Singel 373, 1012 WL Amsterdam). Het project heeft een bundel opgeleverd van ongeveer 1100 bladzijden. De bundel bestaat uit twee delen. In het eerste deel komt men van de hand van ruim vijftien auteurs juridische bijdragen tegen, die telkens in een subthema de relatie tussen recht en de positie van vrouwen behandelen. Hoofdthema is de ontwikkeling van 'het internationaal vrouwenrecht' (IVR). In al die bijdragen wordt verwezen naar en gebruik gemaakt van internationale verdragen, die iets over de positie van de vrouw regelen. Dat internationale verdragenrecht wordt vervolgens subthema-gewijs op zijn relevantie getoetst voor de positie van de vrouw in Nederland. Niet iedereen beschikt over de tekst van die verdragen. Om het internationaal recht beter toegankelijk te maken, is dat in de tweede bundel ondergebracht (verzorgd door M. de Groot, W. de Jongste en H. Stout).

Hoe in de feministische beweging ook over de (dis-)functie van recht wordt gedacht (in de eerste drie hoofdstukken komen aspecten van die discussie aan de orde bij H. van Maarseveen en M. Gunning), met het afleveren van de bundel is wel een massieve bijdrage voor de gedachtevorming rond het IVR geleverd. (ThH)

H. van Maarseveen, D. Pessers, M. Gunning (red.), Internationaal Recht en vrouwen, De betekenis van het internationale recht voor vrouwen in Nederland, Deel I, Commentaren (481 blz.), Deel II, Teksten van verdragen en resoluties, statuten en andere internationale documenten (624 blz.), Tjeenk Willink, Zwolle, f82,50.

RECHTSKRITISCHE ORDEVERSTORING

De beweging van de Kritiese Studies van het Recht wordt in de openingsbijdrage van een bundel over deze beweging, het enfant terrible van de hedendaagse rechtswetenschap genoemd. Die beweging is overgewaaid uit de Verenigde Staten, waar een aantal juristen een groot ongenoegen voelden ten opzichte van de beoefening van hun vak. De Belgische rechtstheoreticus Koen Raes heeft inmiddels veel werk verzet om de ideeën van die beweging in het Nederlandse taalgebied te introduceren (zie zijn bijdragen in het *Nederlands Juristenblad,* 1987, p.777-782 en in *Rechtsfilosofie en Rechtstheorie,* 1987, p.160-186).

De bedoelde beweging eist een radikaal-linkse signatuur op en ze is voor de rechtswetenschap wat Paul Feyerabend voor de natuurwetenschapo was: een enthousiast ordeverstoorder (Raes). De vertegenwoordigers trachten te demonstreren dat onder het mom van een 'wetenschappelijk rechtsbegrip' een machtsdaad verhuld wordt. Het toepassen van recht wordt gezien als een constructivistische activiteit, die politiek-ideologische keuzen impliceert. Zonder dat te weten blijkt hier een sterke verwantschap met wat ik 'argumentatieve willekeur' in de beoefening van de staatsrechtwetenschap noem.

In de bundel *Critical Legal Studies* (eigenlijk een themanummer van *Journal of Law and Society,* 1987, Vol. 14, nr. 1) komt een aantal van deze zaken in bijdragen van ruim tien auteurs aan de orde. De vraag is of men kan blijven staan bij het uiten van alleen ongenoegen, en of niet tevens een nieuwe richting aangegeven moet worden voor de rechtswetenschap. Die laatste vraag wordt wel gesteld. Het antwoord wordt niet in voldoende mate verschaft. (ThH)

P. Fitzpatrick and A. Hunt, Critical Legal Studies, Basil Blackwell, Oxford, 1987, 197 blz., 8,95 Eng. ponden.

BERICHTEN UIT OOST-EUROPA

Hans Ramaer

Italië verleent de USSR een exportkrediet van 1,6 miljard gulden, Westduitse banken verstrekken 3,3 miljard gulden, een Brits bankconsortium 5,4 miljard gulden en Frankrijk leent 4 miljard uit. Gesprekken met Japanse banken zijn nog gaande, zo berichtte *De Volkskrant* op 20.10.1988. En zo gebeurt dan datgene wat vakbondsbestuurder Charles Levinson al zo'n vijftien jaar geleden voorzag: 'Het bankwezen wordt wereldomspannend' (in: *Kapitaal, inflatie en de multinationale onderneming*, Van Gennep, Amsterdam 1975).
Het is duidelijk: de USSR heeft Westers kapitaal nodig om de gigantische economische crisis waarin het land zich bevindt, te kunnen bestrijden. Al sinds het midden van de jaren zeventig stagneert de produktie. Militaire operaties (Afghanistan) en wapenwedloop zijn niet meer te bekostigen. Er is voor Gorbatsjov dan ook maar één uitweg: herstructurering (Perestroika) van de economie, zodat het voor Westerse banken en multinationale ondernemingen aantrekkelijk wordt om in de USSR te investeren. Maar dan zal de arbeidsproduktiviteit opgevoerd moeten worden, wat betekent dat de modale Russische proletariër het gelag betaalt. Hij zal harder moeten werken, zijn loon zal dalen en de arbeidsverhoudingen zullen grimmiger worden. Om toch op voldoende maatschappelijke steun te kunnen blijven rekenen, toverde Gorbatsjov de Glasnost tevoorschijn. Door meer openheid, mogelijkheden om constructieve kritiek te spuien en bescheiden culturele 'liberalisering' rekent hij erop de intellectuelen aan zijn zijde te krijgen en op die manier de positie van de USSR-top te kunnen versterken.

Het is een plausibele visie op de ontwikkelingen in de USSR, die onder meer te vinden is in de bundel *Gorbatsjov en de arbeiders* (SUA, Amsterdam 1988). Gorbatsjov mikt op een efficiënter staatskapitalisme en het is daarom waarschijnlijker dat deze revolutie van boven af (zie het artikel van Rudolf de Jong elders in dit nummer) uitloopt op de repressieve tolerantie die we in het Westen kennen dan op een sociale revolutie van onderop. Trouwens, daar waar de Oosteuropese arbeidersklasse zich in autonome bonden heeft georganiseerd – in Polen met Solidariteit – kan het inruilen van etatisme voor clericalisme nauwelijks een verbetering genoemd worden.
Vooralsnog valt daarom voor de toekomst van Oost-Europa niets anders te verwachten dan een bescheiden Glasnost, wat men vooral kan vertalen als wat meer ruimte voor culturele vrijheden en burgerinitiatieven. Sommige staten binnen het blok van het 'reëel bestaande socialisme' hebben nog stalinistische regiems (Roemenië, Tsjechoslowakije, in mindere mate de DDR en Bulgarije) waar de staatsterreur onverminderd voortduurt. In andere staten – Polen en vooral Hongarije – is echter evenals in de USSR sprake van culturele 'liberalisering'.* Joegoslavië is een geval apart.**

Met hoeveel haken en ogen die 'liberalisering' niettemin gepaard gaat, blijkt nog eens uit het wel en wee van de Hongaarse politieke kunstgroep Inconnu, die sinds 1979 bestaat. (Gegevens ontleend aan een interview dat Suzanne Zago met Inconnu had en dat te vinden is in *Koekrand* no 82 van voorjaar 1988). Inconnu is op vele fronten actief. Er worden tentoonstellingen georganiseerd, die met de regelmaat van de klok door de autoriteiten verboden worden, en er worden boekjes uitgegeven. Daarmee wil Inconnu de werkelijkheid laten zien: 'We worden onderdrukt en zodoende wordt onze kunst automatisch politieke kunst'. De kunstenaars van Inconnu proberen de tradities van 1956, toen de Hongaarse arbeiders spontaan raden vormden, voort te zetten. Uitgesproken anarchistisch is de groep weliswaar niet, maar in haar verzet tegen de staat klinkt een libertaire ondertoon door.
Maar in Boedapest bestaat ook een volbloed anarchistische groep. Het gaat om enkele tientallen mensen, voornamelijk uit universitaire kring, die – betrekkelijk ongestoord – bijeen komen. Ze noemen zich Emmanuel Goldstein. Het Westduitse libertaire kwartaalblad *Schwarzer Faden* no 26 van eind 1987 drukte een artikel van Goldstein af, waarin wordt ingegaan op de situatie in Oost-Europa van dat moment en op wat de daar wonende libertairen kunnen doen.
Goldstein verwacht dat de politieke machthebbers in de volksdemocratieën het steeds moeilijker zullen krijgen, zeker nu hier en daar een semi-legale oppositie is ontstaan. En als er een politieke en sociale omwenteling zou uitbreken, grijpt de USSR niet in, aldus Goldstein,

want het prestigeverlies van een burgeroorlog kan Gorbatsjov zich niet veroorloven. Prachtig natuurlijk, maar de arbeiders moeten wèl willen. Goldstein laat tussen de regels door blijken daaraan ook zelf een beetje te twijfelen en beveelt ondertussen – heel pragmatisch – aan om allereerst alle oppositie zoveel mogelijk te decentraliseren en vervolgens de openingen die de 'liberaliseringen' bieden, te gebruiken om de politieke en culturele speelruimte stap voor stap te vergroten. Goldstein meent dat waar de bestaande oppositie heeft gefaald (en wel in het tot stand brengen van een alliantie tussen de boeren en arbeiders enerzijds en de intellectuele avantgarde anderzijds) anarchistische ideeën en idealen nu een belangrijke rol kunnen spelen.
En dat is zo ongeveer dezelfde mening als Anton Constandse daarover huldigde. In zijn boekje *Anarchisme* (Burgerschapskunde, Leiden 1977) formuleerde hij die als volgt: ...anarchistische denkbeelden (hebben) niet pas hun uitwerking in een veronderstelde staatloze socialistische maatschappij, maar ook reeds in het kader van een burgerlijke of een zogenaamde communistische staat. Ze kunnen daar vrijheidslievende stromingen aanmoedigen.'

Dat men in Hongarije op de hoogte moet zijn met de anarchistische klassieken en met de huidige anarchisme discussies in het Westen valt af te leiden uit *L'oeil et la main* (Het oog en de hand), een politieke verhandeling van Caspar Miklos Tamás die is uitgegeven door de libertaire Editions Noir (CP 167, 1211 Genève 4). Maar het is veelzeggend dat Tamas (geboren in 1948), die oorspronkelijk aan de letterenfaculteit van de universiteit van Boedapest was verbonden, in 1982 een beroepsverbod kreeg opgelegd en de poesta werd ingestuurd.
Het is niet moeilijk te voorspellen dat de aanhang van het anarchisme in Oost-Europa vooralsnog beperkt zal blijven tot kleine groepen jongeren en intellectuelen; daarin zal het niet verschillen van de situatie in West-Europa. En paradoxaal spelen anarchistische groepen dan de voorhoederol die Lenin ooit de bolsjewistische partij-apparaten had toebedeeld.

* *Zoals bekend is de situatie in Tsjechoslowakije relatief slecht. Dissidenten worden genadeloos gestraft. Een van hen is Petr Cibulka, die al sinds het begin van de jaren zeventig actief is op het terrein van de 'alternatieve muziek', met name jazz. Hij heeft van 1978-1981 gevangen gezeten en is kort geleden opnieuw gearresteerd. Koekrand no. 80/81 van winter 1987 publiceerde een vraaggesprek met hem. Meer info via Susanne Zago, Nieuwe Koekrand, postbus 14767, 1001 LG Amsterdam.*
** *Zelfs in het buiten het Oostblok staande Joegoslavië is er weinig ruimte voor dissidente meningen. 'Joegoslavië-kenner' Bas Moreel bericht over het anarchisme aldaar het volgende: 'Volgens Mira Oklobdzija in Zagreb zijn er vier anarchistische stromingen in Joegoslavië, die in totaal vier personen omvatten. Trivo Indjić uit Belgrado schat het aantal Joegoslaven dat zich actief voor anarchisme interesseert, op dertig, wonend in Belgrado, Zagreb en Ljubljana. In het verleden hadden die wel contact met elkaar en met Italië. Maar sedert vijf jaar geleden het afluisteren van de telefoon werd gelegaliseerd, werden de contacten moeizamer en riskanter: je bent in dat zelfbestuurde land al gauw een onwettige en anti-Joegoslavische organisatie. Het is nu voor Joegoslaven ook moeilijker naar buitenlandse anarchistische bijeenkomsten te gaan. Toen Laslo Sekelj in 1984 door de School voor Architectuur in Milaan werd uitgenodigd om een lezing te geven, werd dat gezien als een poging hem naar Venezia 1984 te halen en in een krant in Vojvodina – waar hij toen woonde – gesignaleerd. Op dat Venezia 1984 waren een tiental Joegoslavische belangstellenden plus een twintigtal Joegoslaven, gestuurd door de politie van Belgrado. Gelukkig zijn die belangstellenden zich daar niet aan anarcho-exhibitionisme te buiten gegaan. Er zijn dus nauwelijks anarchisten in Joegoslavië, ofschoon wel anarchistische uitgaven. Van Laslo Sekelj's* O anarhizmu *ligt zelfs de tweede uitgave alweer een tijdje in de boekwinkels. Af en toe zie ik ook nog Kropotkin's memoires en Daniel Guerin's "Anarhizam", terwijl onlangs bij Globus in Zagreb een vertaling is uitgekomen van Murray Bookchin's magnum opus "The Ecology of Freedom".'*

BIJ DE ILLUSTRATIE
De Berlijnse Muur in de wijk Kreuzberg (West-Berlijn). Foto *Hans Ramaer.*

Rudolf de Jong	*- BEWEGING ACHTER HET IJZEREN GORDIJN*
Nicolas Trifon	*- CORNELIUS CASTORIADIS: 'RUSLAND: EERSTE KANDIDAAT VOOR SOCIALE REVOLUTIE'*
Marius Broekmeijer	*- DE GLASNOST VAN GORBATSJOV*
V. Sanine	*- AZERBEIDZJAN: BOLSJEWISME EN ISLAM*
Bas Moreel	*- USSR NIEUWSBRIEF*
Marli Huijer	*- PUNK EN ANARCHISME IN POLEN*
Laslo Sekelj	*- JOEGOSLAVIE: DE CRISIS VAN HET STAATSSOCIALISME EN DE OORZAKEN DAARVAN*
Bas Moreel	*- ZIGEUNEREMANCIPATIE IN JOEGOSLAVIE*
Peter Böthig	*- ALTERNATIEVE CULTUUR IN DE DDR*
Hans Ramaer	*- BERICHTEN UIT OOST-EUROPA*
Cees Bronsveld	*- BLADEREN 8*
Thom Holterman e.a.	*- BOEKBESPREKINGEN*

Prijs *- f 5,90*